

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI

**BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE
ELVİYE-İ SELÂSE'DE ERMENİ HAREKETLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

27276

Ş. Can ERDEM

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Cevdet KÜÇÜK

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

İstanbul 1994

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	1
A- Elviye-i Selâse ve Kısa Tarihçesi.....	1
1- 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi.....	3
2- Ayastefanos Antlaşması.....	4
3- Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) ve Elviye-i Selâse'nin Anavatandan Ayrılması.....	5
I. BÖLÜM.....	7
B-1. DÜNYA SAVAŞI SONLARINDA ELVİYE-İ SELASE VE RUSLARLA YAPILAN ANTLAŞMALAR.....	7
1- Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917).....	7
2- Brest-Litovsk Andlaşması (3 Mart 1918).....	13
3- Brest-Litovsk'un Ruslar Tarafından Uygulanmak İstenmemesi ve Buna Paralel Olarak Gelişen 1918 Ermeni Mezalimi.....	22
4- Türk Ordusunun İleri Harekatı ve Elviye-i Selase'nin Kurtarılması	38
II. BÖLÜM.....	53
C- MONDROS MÜTAREKESİ VE ELVİYE-İ SELASE.....	53
1. Mütareke Öncesi Türk Ordusu'nun Kafkasya'dan Geri Çekilmesi.....	53
2- Mütareke'de Elviye-i Selase İle İlgili Maddeler.....	54
3. Türkk Ordusu'nun Elviye-i Selase'den Çekilmesi.....	60
III. BÖLÜM.....	68

D- MÜTAREKE SONRASI DURUM VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDEKİ GELİŞMELER.....	68
1- Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin Yıkıl-masından Sonra Bölgedeki Ermeni Mezâlimi.....	68
2- İngiliz-Ermeni İşbirliği.....	83
3- Erzurum-Sivas Kongreleri ve Elviye-i Selâse.....	88
4- TBMM'nin Açılması ve Elviye-i Selâse'nin TBMM Hükümeti'ne İltihakı.....	96
NETİCE.....	106
EKLER.....	108
BİBLİYOGRAFYA.....	115

ÖNSÖZ

Ermeni Meselesi, Osmanlı Devletinin son zamanlarında karşı karşıya kaldığı en önemli meselelerden biridir. Emperyalistlerin kışkırtmasıyla I.Dünya Harbi öncesi ve sonrasında ayaklanan Ermenilerin, özellikle Doğu Anadolu bölgesinde giriştikleri katliam ve mezalim sayısız esere konu olmuştur. Bu araştırmamızda da I.Dünya Harbi sonlarında Elviye-i Selâse'deki Ermeni hareketleri üzerinde durduk.

Araştırmamızda, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerini kullandık. Bu çalışmamızda bize faydası olabilecek Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi (ATASE Arşivi) ni kapalı olması sebebiyle göremedik. Fakat, yayınlanmış eserlerde kullanılan ATASE Arşivi belgeleriyle bu açığımızı gidermeye çalıştık. Özellikle, S.Esin Dayı'nın "Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilâtlanma", Erzurum 1991, basılmamış doktora tezi, A.Ender Gökdemir'in "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti", Ankara 1989 ve Genelkurmay'ın yayınladığı "Tarih Boyunca Ermeni Meselesi", Ankara 1979, adlı eserlerden çok faydalandık. Elviye-i Selâse'deki millî şura hükümetlerine ve bunların faaliyetlerine fazla yer vermeyişimizin sebebi de S.Esin Dayı'nın adı geçen

eserinde bu hususların etraflıca incelenmiş olmasından ve Osmanlı arşivinde bu konuyla ilgili fazla materyale rastlayamamızdan kaynaklandı.

Tezimizi giriş ve üç bölümde ele aldık. Girişte Elviye-i Selâse'nin kısa bir tarihçesini verdik. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbini izleyen Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarıyla, Elviye-i Selâse'nin anavatandan nasıl koparıldığını ve bunun ardında yatan sebepleri izaha çalıştık.

I. Bölümde ise I.Dünya Savaşı sonlarına gelindiğinde Elviye-i Selâse'deki durum ve Ruslarla yapılan antlaşmalardan bilhassa Brest-Litovsk'un üzerine eğildik. Bu antlaşmayla, milletlerin kendi mukadderatlarını tayin hakkına dayanılarak, bir referanduma tabi tutulmaları kararlaştırılan ve yüzde seksenbeşi Türk ve Müslüman olan bura halkının nasıl ekseriyetle anavatana katılma yönünde oy kullandığını ve Osmanlı Devletinin bu bölgemize verdiği önemi anlatmaya gayret ettik.

İkinci bölümde de, Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse ile ilgili maddeleri, Türk Ordusunun istemeyerek de olsa Kafkasya'dan ve Elviye-i Selâse'den çekilişini ele aldık. Bu çekilmeden sonra yöre halkının kurduğu millî şura hükümetlerinden Kars Millî İslam Şurasına ve Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetine de kısaca değindik.

Üçüncü ve son bölümde ise, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetinin İngilizler tarafından dağıtılması üzerine artan Ermeni mezaliminden ve İngilizlerle Ermenilerin nasıl bir işbirliği içerisinde olduklarından bahsettik. Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde Elviye-i Selâse meselesini, TBMM'nin açılmasıyla Elviye-i Selâse'nin TBMM Hükümetine iltihakını ve nihayet Doğu Cephesi

Harekâtıyla bu bölgenin Türk topraklarına katılması hususlarını inceledik.

Tez konusunun seçiminde beni yönlendiren, çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen ve nihayet yaptığı ikazlarla tezin son şeklini almasında söz sahibi olan Hocam Prof.Dr.Cevdet Küçük'e teşekkürü bir borç bilirim. Bilgisayarla yazma aşamasında bana her türlü yardımda bulunan meslektaşım Bülent Bakar'a ve Sefer Demir'e, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına da ayrıca teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.b	Adı geçen belge
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
ATBD	Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
BA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.E.O.	Babıali Evrak Odası
bkz.	Bakınız
bsk.	Baskı
c.	Cilt
D.	Dosya
DH.İ.UM	Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
DH.KMS	Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.ŞFR	Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
F.	Fihrist
HTVD	Harp Tarihi vesikaları Dergisi
İA	İslam Ansiklopedisi
Kls.	Klasör
s.	Sayfa

GİRİŞ

A- Elviye-i Selâse ve Kısa Tarihçesi

Elviye-i Selâse, diğer adıyla Cenûb-î Garbî Kafkasya, mekân olarak aşağı yukarı; "Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahılkelek'in batı kısmı, Eçmiyadzın ve güneybatısı, Erivan'ın güneyi, Nahçıvan, Kağızman ve Oltu" sancak ve kazalarından ibaret coğrafi bir bölgedir¹.

Bölge sırasıyla 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti'nin, 13. yüzyılda Cengiz Han ve İlhanlıların, 14. yüzyılda Çobanlıların, Celayirlilerin, Karakoyunluların ve bu yüzyılın sonunda da Timur'un; 15. yüzyılda ise Karakoyunlu ve Akkoyunluların hakimiyetleri altına girmiştir. Bölgede Osmanlı hakimiyeti ise 16. yüzyılda kesinleşmiştir².

1568-74 yılları arasındaki Osmanlı idare düzenine göre Kars, Ardahan ve Batum sancakları Erzurum vilayetine bağlıydı. Bu durum 1578-88 arasındaki Osmanlı idare düzeninde de geçerli olmuştu. 1632-41 yılları arasında ise Kars ve Batum müstakil birer eyalet, Ardahan da Kars eyaletine bağlı bir sancak olarak görülüyordu³. Tanzimatın ilanından sonra, "Eyalet" usulü kaldırılınca; Erzurum, Erzincan, Tunceli, Muş, Bitlis, Bayezit(Ağrı),

¹ Ahmet Ender Gökdemir, Cenûb-î Garbî Kafkas Hükümeti, Ankara 1989, s.1. Ayrıca bkz.; Yeni Gün gazetesi 3 ve 9 Kanunuevvel(Aralık) 1335 (1919) tarihli ve 257 ve 263 numaralı sayılar. Bkz."Cenûb-î Garbî Kafkasya Türkleri" adlı makale.

² M. Fahreddin Kırzioğlu, Kars Maddesi. İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, s. 362; M. Fahreddin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Ankara 1976, s.83-249.

Çıldır(Oltu-Ardahan) bölgeleriyle beraber Kars da sancak olup Erzurum vilayetine bağlanmıştır. 1294 tarihli Erzurum vilayeti salnamesinde Kars sancağı; Merkez, Şüregel, Zarşat, Kağızman kazalarından ibaretti.

1877'de merkezi Oltu olan Çıldır sancağına bağlı kazalar Oltu (Nahiyeleri; Narman, Penek, Bardız ve Tavusker/Olur), Ardanoş (Nahiyesi; Şavşat), Ardahan (Nahiyeleri; Göle, Poskov ve Çıldır)dır.

Batum sancağı da 1877-78 yıllarında Trabzon vilayetine bağlı idi. Lazistan sancağı da denilen Batum sancağı; Batum, Çürüksu, Aşağı Acara ve Yukarı Acara (Nahiyeleri; Merkez Khula/Hulo ve Maçakhel, Livana, Merkezi Artvin; Arhavi ve Gönnye nahiyeleri ile Hopa; Hemşin nahiyesi ile Atina/Pazar'dan ibaretti⁴

Kafkasya'da 18. yüzyıldan sonra Osmanlı-Rus nüfuz çatışması Osmanlılar aleyhine gelişmeler kaydetmiştir. Çar Deli Petro'dan sonra Ruslar'ın millî dış politikası haline gelen " Sıcak Denizlere İnmek" hayalini gerçekleştirmek için Ruslar, bir taraftan Balkanlar üzerinden diğer taraftan da Kafkasya üzerinden fasılalarla saldırılara başladılar⁵.

1828-1829 Osmanlı-Rus harbi sırasında, başta Kars olmak üzere bölge Rus istilasına maruz kalmıştı. Ruslar bu harp esnasında Balkanlarda sınır olan Purut nehrinden Edirne'ye kadar olan sahayı, Kafkasya'da ise Sohum, Kars ve Erzurum'u ellerine geçirmişlerdi. Fakat aslında

³ i.Metin Kunt, Sancaktan Eyalete, İstanbul 1978.

⁴ S.Esin Dayı, Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilâtlanma, Erzurum 1991.

⁵ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s.56-57.

İstanbul'u kuşatacak vaziyette değillerdi. Onun için Osmanlı Devletinin teklif etmiş olduğu mütareke teklifini kabul ederek, Edirne Antlaşmasını imzalamışlardı (14 Eylül 1829). Bu arada Rus çarı 1. Nikola, "Osmanlı padişahına karşı beslediği samimi dostluk hislerinin ifadesi olarak" batıda Purut nehrinden Edirne'ye kadar olan sahayı ve Kafkasya'da ise Poti, Anapa, Ahıska ve Ahılkelek dışındaki sahaları Osmanlı Devletine iade etmişti. Harp sırasında imzalanan Türkmen Çayı muahedesi (18 Şubat 1828) ile Aras'ın kuzeyi, Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya terk edilmişti. Harp neticesinde imzalanan Edirne muahedesi (14 Eylül 1829) ile de Poti, Anapa, Ahıska ve Ahılkelek'i Ruslar topraklarına katmıştı⁶.

1853-1856 yılları arasında cereyan eden ve tarihe "Kırım Harbi" diye geçen Osmanlı-Rus Harbi esnasında, Osmanlılar ve Batılı müttefikleri (İngiltere-Fransa-Sardunya) Kırım'da harp ederlerken, Ruslar da Kars üzerine yürümüşlerdi. Kars uzun bir mukavemetten sonra Rusların eline düşmüş; fakat (18/30 Mart 1856) yılında imzalanan Paris muahedesi gereğince Osmanlılar'a iade edilmiştir⁷.

1- 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi

⁶ Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C.1, Ankara 1953, s.273-286.

⁷ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.5, 5.bsk., Ankara 1988, s.238-248;WED. Allen ve Ölü Muratoff, 1828-1921, Türk-Kafkas Sınırındaki Haplerin Tarihi, Ankara 1966, s.53,98.

93 Harbi de denilen 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin en önemli sebebi, Panislavist⁸ bir siyaset güden Rusya'nın, 1875'ten itibaren Osmanlı Devletinin önemli bir parçası olan Balkanlar'daki, Slavların hamiliği rolünü üstlenerek, Bosna, Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'da bir çok ayaklanma çıkarmasına dayanmaktadır⁹.

Rusların 24 Nisan 1877'de aniden Anadolu ve Rumeli topraklarına saldırması ile başlayan ve iki yıl süren 93 harbi Osmanlı Devletini sarsmıştır.

İçine düşülen bu güç durum Osmanlı Devletini barış istemek zorunda bırakmıştı. Öyle ki, barış görüşmelerinde Osmanlı murahhasları olarak görevlendirilen Namık ve Server Paşalar, "Ruslar ne teklif ederlerse etsinler, derhal kabul etme selahiyetini haiz olarak" görüşmelere katılmışlar, neticede 31 Ocak 1878 tarihli Edirne mütarekesi imzalanmıştır¹⁰.

2-Ayastefanos Antlaşması

Edirne'yi ele geçiren Ruslar'ın Çatalca'yı geçerek Ayastefanos (Yeşilköy) önlerine gelmeleri Osmanlı Devletini Ruslarla Ayastefanos Antlaşmasını imzalamaya mecbur etti (3 Mart 1878). Buna göre Batum(Artvin dahil), Ardahan(Oltu dahil), Kars ve Bayazıt(şimdiki Ağrı ili) sancakları savaş tazminatı olarak Ruslara bırakılmak

⁸ Panislavizmin amacı, görünürde Rusların Ortodoksların hamiliğine soyunarak bütün Slavları bir bayrak altında toplamak istemeleri, gizli ve asıl amaç ise Balkanlar'a, Karadeniz'e, Boğazlar'a ve Akdeniz'e hakim olma siyaseti idi.

⁹ A.Nimet Kurat, a.g.e., s.76.

¹⁰ S. Esin Dayı, a.g.e., s.5.

zorunda kalınmıştır. Bu antlaşmayı imzalayan delegelerden "İkinci Murahhas" Erzurumlu Müftizâde Sadullah Bey'in, salonun bir ucunda saatlerce hıçkırarak hıçkırarak ağladığı meşhurdur¹.

3-Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) ve Elviye-i Selâse'nin Anavatandan Ayrılması

Berlin antlaşması; Avrupa büyük devletlerinin müdahaleleriyle, Ayastefanos antlaşması üzerinde birtakım değişiklikler yapılmak suretiyle imzalanmıştır. Ayastefanos antlaşması, yalnız Balkanlardaki Osmanlı topraklarının Rusya nüfuzu altında, Balkan devletleri arasında taksime inhisar ettiği halde, Berlin muahedesi bu husustaki neticeleri biraz tadil etmekle beraber taksim keyfiyetini Osmanlı topraklarının bütününe teşmil etmiştir. Avusturya'nın Bosna-Hersek'e yerleşmesi, İngiltere'nin Kıbrıs'ı alması, bu ciheti açıkça göstermiştir².

Konumuzu ilgilendirmesi bakımından, Rusların bu antlaşmayla sağladığı çıkarılara değinmek durumundayız; Berlin Antlaşması gereğince savaş tazminatı olarak Kars, Ardahan ve Batum'u topraklarına katan Rusyanın emeli, bu bölgedeki Müslüman Türkler'i kaçırıp göçürerek yoketmek, Anadolu ile Azerbaycan Türklüğünün arasını kesmek üzere Ermeni ve başkaca Hristiyan unsurları yerleştirerek böylece sağlam bir etnik engel ve Rusluğa

¹ Fahreddin Kırzioğlu, Kars'ı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü Dergisi, Sayı:22(Ağustos 1964) s.186.

² Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi C.8, 3.bsk.,Ankara 1988,s.78.

destek ortaya çıkarmaktı. Bu amaca ulaşabilmek için her yolu deneyen Ruslar;

"Dinle Ulemâ sözünü Ne durursun hicret eyle

Mümin olanlar farzıdır Ne durursun hicret eyle"¹³

diye başlayan destan ve acıklı ilahileri, Rus ajanları vasıtasıyla kasaba ve köylerdeki cami ve mescit avlularında okutuyor; Kars halkının toptan "Halife toprağına" göçmelerinin ve "Cuma ile Bayram namazlarını ancak hür olarak kılmalarının farz olduğu" propagandasını yapıyorlardı. (Bu bölgedeki) Türk nüfusunun azalması bölgenin Türk kimliğini de yitirmesi anlamına geleceğinden bu halin önüne geçmek üzere Sultan Abdülhamit tarafından bir ferman çıkarılmıştır. Kars'a gelen ilk Osmanlı Şehbenderi, Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin fetvasını Kars müftüsüne tatbik ettirmiştir. 1917'ye kadar 40 yıl süre ile Kars'ı ve Artvin'i Moskof esaretinden gerçek anlamıyla kurtaran, işte bu fetva ve Sultan Hamid'in Fermanıdır;

Bu fetva Karslı okumuş ve yaşlıların ağızdan anlattıkları kadarıyla aşağı yukarı şöyle imiş:

"Ey Müslüman Kardeşler,

Padişahımız Efendimiz buraları, geçici bir zaman için harp tazminatı yerine Ruslar'a bırakmıştır. Yirmibir yılın bitiminde tazminat ödenince, buralar geri alınacaktır. Gaziler Ocağı, Şehitler Yatağı mübarek Kars'tan Ezân-ı Muhammedî ve Müslüman Türk sesi kesilmesin. Cami ve

¹³ Tam metin için bkz. Fahreddin Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, İkinci Kitap, İstanbul 1958, s.52-54.

mescitlerin, türbelerin hatırı için, kâfirin zulmüne katlanarak vatanda kalıp, ekseriyeti temin etmek, din içinde din saklamak, ibadetlerin en büyüğüdür ve millet hizmetidir. Eğer sizler de göçüp giderseniz, burası Ahıska gibi olacak; her yere kâfir muhacirleri dolacak; cami ve mescitler ya kilise veya ambar olacak, minareleri yıkılacak, türbeleri bozulacaktır.

Cenab-ı Allah, din içinde din saklayanların bir günlük ibadetini, yedi yıllık en hulûslu ibadete bedel tutar. Ata dede topraklarımızı bırakmayalım. Dinimizin hükmü ve Şevketlü Padişahımızın Fermanları bunu emrediyor..."¹⁴.

Ayastefanos ve Berlin muahedeleri sonucunda Kars, Ardahan ve Batum Rusların eline geçtikten başka, Ermeni Meselesi de dünya siyaset sahnesine resmen çıkmıştır. Antlaşmanın 61. maddesi ile Doğu Anadolu'da meskun Ermeniler'e birtakım ıslahat yapılması ve onların yerli aşiretlere karşı güvenliklerinin sağlanması taahhüt ediliyordu¹⁵.

¹⁴ F. Kırzioğlu, a.g.m., s.189.

¹⁵ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, İstanbul 1986, s.1-15.

I.BÖLÜM

B- 1. DÜNYA SAVAŞI SONLARINDA ELVİYE-İ SELÂSE VE RUSLARLA YAPILAN ANTLAŞMALAR

1- Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917)

Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan ve 40 yıl Rus işgalinde kalan Elviye-i Selâse; Osmanlı Devletinin uğradığı bitmek tükenmek bilmeyen saldırılar neticesinde, bu defa, 1.Dünya Savaşı ortamında, emperyalist devletlerin aralarındaki gizli antlaşmalarla, öteden beri buralarda gözü olan, 40 yıldır da işgal altında tutan Ruslar'a verilmek istenmişti.

1.Dünya Savaşı yıllarında bu bölgemizde millî teşkilâtlanma hareketleri olmuş ve Ruslar'a karşı birtakım başarılar elde edilmişse de bunun arkası gelmemiştir. Ocak 1915'de karşı saldırıya geçen Rus kuvvetleri yöre halkını, Türk kuvvetlerine yardım ettikleri gerekçesiyle kılıçtan geçirmişlerdi.

Ocak 1916'da ikinci bir taarruza geçen Ruslar, 16 Şubat 1916'da Erzurum'u işgal etmişlerdi. Erzurum'u merkez yaparak, Doğu Anadolu'da Erzincan'ı, Doğu

Karadeniz'de Trabzon'u ve ayrıca Van, Muş Bitlis'in de dahil olduğu bölgeleri işgal etmişlerdi. Böylece kendilerine müttefikleri tarafından vaat edilen sınırlara ulaşmışlardı¹.

Mart 1917'den itibaren Rusya'da başlayan iç ayaklanmalar neticesinde Çarlık hükümeti devrilmiş, yerine gelen geçici Kerenski hükümeti, Kafkasya'ya Rus Harlamof'un başkanlığında Ermenilerden M.Babacanyan, Gürcülerden Chengeli ve Türklerden Caferof'dan oluşan bir komiteyi atamıştı. Böylece bir Kafkaslar ötesi komiserliği oluşturulmuştu.

Kasım 1917'de Bolşeviklerin Rus hükümetini ele geçirmesinden, bilinen adıyla Ekim İhtilalinden sonra (25 Ekim 1917) Rus askerleri cepheyi bırakarak geri çekilmişlerdi. Bu sırada Kafkas Dağları güneyinde (Mavera-yı Kafkas) bir kurucu meclis (Seym) kurulmuş; bu mecliste Ermeni Taşnaksütyun Komitecileri de 27 üyelik elde etmişlerdi. Seym yıllardan beri sürüp giden savaşa son vermeye ve Osmanlı hükümetiyle bir barış antlaşması yapmaya karar verdi.

Evvelce kurulmuş olan komiserler meclisinin egemenliğine son verilerek geçici bir hükümet kuruldu. Bu hükümetin toplam 11 bakanından 5'i Gürcü, 3'ü Müslüman, 3'ü de Ermeniydi. İki tarafın da arzu ettiği barışa 4 Aralık 1917'de Erzincan'da başlayan Türk-Rus mütareke görüşmeleri neticesinde ulaşılmış; 18 Aralık 1917'de² Erzincan mütarekesi imzalanarak her iki ülkenin savaş durumuna son verilmişti³. Fakat Ermeniler bu antlaşmaya

¹ S.Esin Dayı, a.g.e., s.42

² H.T.V.D. Sayı: 81 (Aralık 1982) Belge No: 1848

³ Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1979, s.281.

uymayarak (İslam ahaliye) her çeşit zulüm ve işkenceyi yapmakta devam ediyorlardı.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden 17 Şubat 1918'de 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya çekilen telgrafta, Rusların tahliye ettiği bu bölgede Ermeni asker ve çetelerinin işledikleri cinayetlerle ilgili bir kitap hazırlanacağından bahsedilerek, bu husustaki zabıtnamelerle vesikaların gönderilmesi isteniyordu⁴.

16 Mart 1918'de Ermenilerin yaptıkları mezalime ait malumatın bildirilmesi hakkında Sivas, Trabzon, Erzurum vilayetlerine⁵ ve 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya⁶ Emniyet-i Umumiye'den çekilen telgraflarda Osmanlı Devletinin, başkente oldukça uzak olan bu bölgedeki gelişmelere verdiği ehemmiyeti ve ısrarla malumat elde etmeye çalıştığını göstermektedir.

28 Mayıs 1918'de de Batum'da Dahiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'e çekilen telgrafta⁷ Bakü Cemiyet-i İslamiyesi tarafından Rus ve Ermeni mezalimi hakkında toplanıldığı haber alınan vesika ve fotoğrafların serian gönderilmesi isteniyordu.

Hatta 1 Haziran 1918'de 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya Dahiliye Nazırı Mehmed Talat imzasıyla gönderilen şifre tel yazısında; "Ermeni ve Rum çetelerinin ahali-i İslamiyeye yaptığı mezalim ve şenayî hakkında tahkikatta bulunmak üzere yola çıkarılan bir heyetten ve bu heyetin nakliye vasıtası bulmakta güçlük çektiği için Trabzon'dan

⁴ BA, DH-ŞFR, 84/73

⁵ BA, DH-ŞFR, 85/124

⁶ BA, DH-ŞFR, 85/127

⁷ BA, DH-ŞFR, 87/330

Gümüşhane'ye yaya olarak gittiğinden bahsedilerek mezkur heyet nakliye vasıtası için müracaat ederse bunun askeri birlikler tarafından derhal temini ve bu emrin gerekli yerlere tebliğ edilmesi isteniyordu"⁸.

Bu zulüm ve işkenceler inanılması güç (Türk) iddiaları olmaktan öte, ne yazık ki acı hakikatlere işaret etmektedir. Öyle ki Osmanlı Ordusu'nun Erzurum'u geri alma tarihi olan 12 Mart 1918'e kadar Erzurum Rus İkinci Topçu Alayı Kumandanı olarak görev yapan Yarbay Twerdo-Khlebof'un hatıratı hemen tümüyle bu bölgedeki Ermeni mezalimini anlatmaktadır; "... Gerek Erzurum ve gerek civarındaki depolardan ve cephede Ermenilere verilmiş olan eşya, silahlar ve malzeme, Ermenilerin kendi malları olmayıp başka birlikler mevcut bulunmamasından dolayı, bu nesnelere Ermenilere, geçici olarak muhafaza ve gerektiği sırada iade etmeleri şartıyla, verilmiş olduğunun, Kurmaylıktan birçok defalar ihtar edildiğini işittim. Bu sırada Ermeniler'in, Erzincan'da silahsız muti Türkler'i her türlü vahşetle kırarak, o çevreye Osmanlı birliklerinin yaklaşmasından dolayı Erzurum'a doğru kaçmakta oldukları haberi geldi.

Başkumandanlığın haber almalarına ve vaka yerinde bulunup geri dönen Rus subaylarının anlattıklarına göre; Erzincan'da Ermeniler tarafından sekizyüz Türk öldürüldüğü halde, ancak kendini koruma sırasında yalnız bir tek Ermeni telef olmuş. Erzurum yakınındaki Ilıca köyünde de biçare Türklerin katledildiği anlaşıldı. (1918'de) Şubat'ın 20'sinde (Erzurum'da) öğleden sonra sokaklarda milisler ve askerler tarafından birçok (Türk) erkekler toplanıp belirsiz bir yöne gönderilmekte olduğu dikkat na-

⁸ BA, DH-ŞFR, 88/12.

zarımı çekti. Bunun sebebini sorduğumda, -
 "Demiryolunda biriken karların temizlenmesi için ırgat
 olarak gönderilecekleri" ni söylediler.

Saat üçe doğru, Alayımın Subaylarından Teğmen Lipsky, bulunduğu (Yakutiye'de) kışladaki Ermeni erattan birkaçı, sokakta beş Türk'ü tutup, kışlanın avlusunda bir kenara sıkıştırarak döğmekte olduklarını ve belki sonunda bunları öldüreceklerini, telefonla bana söyledi. Rus Subayı bunları kurtarmaya teşebbüs etmiş ise de, silahla karşılık görmüş ve orada bulunan bir Ermeni subayı da, bunların kurtarılması teklifine muvafakat etmemiş. Yakında bulunan başkaca üç Rus subayını yanıma alıp bu zavallıları kurtarmaya koştum. Bana telefonla haber veren Rus subayı ile, Belediye Reisi Stavrofsky, bana karşı çıkıp yine Ermeniler tarafından sokakta yakalanan ve kendilerinin dostu bulunan bir Türk'ü aramakta olduklarını söylediler; Ermeni eratin, kışla avlusuna girmeye, silahla engel olduklarını da ilave ettiler.

Kışlaya yaklaştığımız zaman, avlu kapısından oniki kadar Müslümanın korku ve dehşetle çıkıp, etrafa kaçıştıklarını gördük. Bunların birisini tutabildik; fakat tercümansız konuşamadık. Muhalefet görmeden, kışla avlusuna girdim. Sokaktan toplanan ahalinin nerede bulunduğunu göstermelerini istedim. Ahaliden kimsenin kışlada bulunmadığını söylediler. Kışlayı aradığım sırada, kışlanın hamamında korku içinde yetmiş kadar Türk kaplanmış olduğunu gördüm. Hemen tahkikata giriştim, işin tertipçisi olan altı eri hapsederek Türkleri hemen salıverdim. Tahkikat sırasında bilinmeyen bir Ermeni eri tarafından, kışlanın yakınındaki evlerden birinin damında görülen zavallı bir yoksulun tüfekle öldü-

rüldüğünü öğrendim. 12 Mart'ta Osmanlı birliklerinin Erzurum'u geri alması sırasında ne yazık ki, bütün resmi evrakım arasında, bu tahkikat varakaları ile kurtardığım Türklerin adları bulunan liste de zayi olmuştur. Fakat, bugün Erzurum'da sağ kalıp da sokakta rastgeldiğim sırada, hayatlarını kurtardığımdan dolayı minnetdarlıklarını, içten selamlarıyla belirten Türklerden sorularak, vak'a ortaya çıkarılabilir..."⁹

Rus subayının Erzincan ve Erzurum için anlattıkları Kars ve havalisinde de tekrarlanmıştır. Erzincan Müta-kesine rağmen durmak bilmeyen Ermeni mezaliminin önüne geçmek üzere ilerleyen Vehip Paşa kumandasındaki Osmanlı Ordusu, karşısında savaştacak kimseyi bulamıyordu. Mertçe savaşmayı göze alamayan Ermeniler, silahlarını üzerlerine gelen Osmanlı Ordusu'na karşı kullanmaktansa kaçarken yolları üzerinde bulunan kasaba ve köylerin biçare halkına karşı kullanmayı tercih ediyorlardı. Yakıp yıkıyor ve kaçıyorlardı. Bu subayın tank olduğu olaylar ileride örneklerini vereceğimiz caniyane Ermeni kıyımları yanında bir nebze olsun hafif kalmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki askerlik şeref ve namusuna sahip bazı Rus subaylarının sağduyulu hareketleri buralardaki vahşetin çok az da olsa önüne geçebilmiş, fakat bu şartları haiz olmayan çoğu yerde kendilerine değil asker insan sıfatı bile yakıştıramayacak Ermeni çetelerince yapılan mezalim insanlık adına utanç verici boyutlara ulaşmıştı.

Ancak, Başkumandanlık Karargâhı 2. Şubesi'nde görevli Yüzbaşı Ahmet Refik'in, 1 Mayıs 1918 tarihinde Tercan'dan Genel Karargâha çektiği telgrafta belirttiği gibi,

⁹ F. Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920) Ankara 1970, s.9-10.

ahalinin Ruslardan hiçbir şekilde kötü muamele görmediği, bütün mezalimin ve yıkımın Rusların geri çekilmesinden sonra, Ermenilerin işi olduğunu bildirmesi bile¹⁰ Rusları Türk milletinin ve tarihin gözünde aklayamamıştır. Erzincan'daki Büyük Cami Rusların gözleri önünde Ermeni tedhişçileri tarafından bomba ile havaya uçurulmuşken, oradaki Rus askeri makamlarınca ufak bir hareket vuku bulmamıştı¹¹. Yapılan mezalimin engellenmesi için Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı Vehip Paşa'nın, Rus-Kafkas Ordusu Kumandanı General Liyötnan Odişelidze'ye ve Başkumandanlığa gönderdiği 11 Aralık 1918, 17 Şubat 1918, 21 Şubat 1918 tarihli mektuplar¹² durumu gözler önüne sermektedir. Şüphesiz bu mektuplar birer uyarı niteliği taşımakta idiler. Bu mektuplar yazılmasaydı, Ruslar bu durumdan hiç haberdar olmayacaklardı, şeklinde bir fikre kapılmak da pek safiyane olacaktır. Ruslar olup bitenlerden muhakkak ki haberdârdılar. Yapılanlara iştirâk etmemeleri onları suç ortağı konumundan kurtaramayacağı gibi, yürüttükleri kör sağır politikasını da onaylamak mümkün değildir. Zaten tarih de bu konuda hükmünü çoktan vermiştir.

2- Brest-Litovsk Andlaşması (3 Mart 1918)

Bolşevikler, Çarlığın emperyalist siyâsetini takip etmeyeceklerini göstermek ve güven kazanmak için 23/24 Kasım 1917 günü, Çarlık Rusya'sının Batılı devletlerle

¹⁰ Documents on Ottoman Armenians, Directorate General of Press and Information, Ankara 1982, s.165; Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, a.g.e.,s.344.

¹¹ A.Nimet Kurat, Üç Sancak, Kars, Batum, Ardahan, Türk Yurdu Dergisi, 60. Yıl, C.7, Sayı 3 (345), Ankara 1970, s.25-26.

¹² A.T.B.D., Sayı: 85 (Ekim 1985), Belge No: 2026, 2028, 2029

yaptığı gizli andlaşmaları açıklamışlardı. Zaten yeni rejimin de tutunabilmesi ve kuvvetlenebilmesi için, barış ortamına ihtiyacı vardı. Ayrıca Çarlık Rusya'sının savaş halinde bulunduğu; Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ve Alman İmparatorlukları ile, barış zemini yaratılarak, onlar da kazanılmak istenilmişti.

Bolşevikler, V. İ. Lenin'in 8 Kasım 1917 günü yayınladığı; mütâreke yapılarak hiçbir arazi ilhâkı ve savaş tazminatı istenmeksizin, demokratik ve adil bir barış imzalanmasını isteyen "Barış Dekreti"nin ardından, 26 Kasım 1917'de, Almanya'dan mütâreke talebinde bulundular¹³.

5 Aralık 1917'de, Rusya ile Türk, Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar askerî ateşeleri arasında geçici bir mütâreke imzalandı. 20 Aralık 1917'de de, şimdiki Polonya-S.S.C.B. sınırlarındaki Brest-Litovsk'ta resmen barış görüşmelerine başlandı¹⁴.

Brest-Litovsk'a giden Türk Heyetinin asıl gayesi; Rusların işgali altında bulunan toprakların kurtarılması idi. Türk tarafı, Enver Paşa'nın isteği üzerine bu şartın, Brest-Litovsk'ta imzalanan geçici mütarekeye de dahil edilmesini istemişse de Almanlar buna engel olmuşlardı.

Mütarekeden sonra, Zeki Paşa, Alman Heyeti Başkanı General Hoffman ile görüşerek; Rus işgali altındaki bölgelerde, Ermeniler tarafından yapılan mezalime son veril-

¹³ A. Nimet Kurat, a.g.e., s. 341.

¹⁴ Brest-Litovsk görüşmelerinde, Heyet Başkanı Sadrazam Talat Paşa; diplomatik meseleler için Hariciye Nazırı Ahmet Nesîmi Bey ve Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa; askerî meseleler için, Mareşal Ahmet İzzet Paşa ve Berlin Askerî Ateşesi Zeki Paşa; Karadeniz

mesi için, bu sahaların boşaltılmasının, Ruslar'a teklif edilmesini istemiş ve bunun mütareke şartlarına konulmasını da tekrarlamıştı. fakat, General Hoffman, bu isteği tekrar reddederek; bu meselenin Ruslarla görüşülmesini istemiştir¹⁵.

İstanbul'dan Türk heyeti gelinceye kadar görüşmeleri yapan Zeki Paşa, 16 Aralık 1917'de Rus Heyeti ile ilk temasa geçerek; bu Türk isteklerini belirtmiştir. Bu görüşmede Rus Heyeti üyesi L. Kamenev, Rusların işgal ettiği Türk arazisini boşaltmak niyetinde olduklarını fakat, buradan daha önce göç eden kimselerin, yerlerine dönmelerinin şart olduğunu söylemiştir¹⁶. Rusya'nın bu isteğinin temelinde yatan gerçek şu idi: Ruslar her taraftan getirecekleri Ermenileri, Anadolu'da toplayacaklar ve bir referandum yaparak; bölgenin himayesini üstlenecekler ve dolaylı yollardan, Doğu Anadolu'yu topraklarına katacaklardı. Bu, isim değiştirmiş Rus emperyalizminden başka birşey değildi ve Türk Heyeti böyle bir isteği asla kabul edemezdi.

Türk Heyeti, Rus işgali altındaki bölgelerin kurtarılmasını isterken; "Elviye-i Selâse" adı resmen belirtilmemişti. Bunu açıklamak için önce Almanya'nın desteğini almak ve Rusya'yı kuşkulandırmamak gerekmekteydi.

Ahmet Nesimî Bey, 20 aralık 1917'de Babıali'ye çektiği telgrafında; Alman Dışişleri Bakanı Külhmann'a "1877-78'de savaş tazminatı olarak verilen Kars, Ardahan ve Batum'dan söz açtığında, Külhmann'ın "bunu koparabi-

meseleleri için de Hamidiye Kumandanı Hüseyin Rauf Beyler bulunmuşlardır. Bkz. A. N. Kurat, a.g.e., s. 359.

¹⁵ A.N. Kurat, a.g.e., s. 363.

¹⁶ A.N. Kurat, a.g.e., s. 364.

lirsanız çok memnun oluruz ancak, çok güç olur¹⁷ dediğini bildirmişti.

I. Dünya Savaşı'nın başında, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletmesini destekleyeceğini belirten müttefik Almanya; müzakereler öncesi ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklarına yeniden sahip olma isteğine karşı çıkmıştır. çünkü Rusya'dan bu Türk arazisinin terkinin istediğinde; kendisi de işgal ettiği Rus topraklarını yani; Baltık eyaletlerini terk etmek zorunda kalacaktı.

Sadrızam Talat Paşa, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Büyükelçisi Markiz Pallavicini ile 22 aralık 1917'de yaptığı görüşmede; Türkiye'nin Rusya'dan isteğinin, işgal altında bulundurduğu Türk arazisinin geri verilmesi olduğunu söylediğinde; bu isteğe karşı çıkan Pallavicini; en önemli meselelerin Rusya ile barış yapmak olduğu cevabını vermişti¹⁸.

Talat Paşa, 1 Ocak 1918'de Berlin'e hareket etmeden önce, Pallavicini ile tekrar görüştüğünde Pallavicini; "Elviye-i Selâse"nin geri alınmasının imkânsız ve bütün gayretlerin boşuna sarf edildiğini belirtmişti¹⁹.

Demek oluyor ki, Osmanlı Devleti'nin dört yıl boyunca aynı safta savaştığı müttefikleri dahi; onun eski topraklarına kavuşmasını istemiyorlardı. Bu sebeplerden, Türk Heyeti, görüşmelerde bu isteğini resmen açıklamak için, uygun zamanı beklemişti.

¹⁷ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 44.

¹⁸ A. N. Kurat, a.g.e., s. 361, 362.

¹⁹ A. N. Kurat, a.g.e., s. 367.

8 Ocak 1918'de Brest-Litovsk'a gelen Talat Paşa'da, görüşmelere başlamıştı²⁰.

Bu sıralarda, Lenin'in 11 Ocak 1918'de yayınladığı 13 no'lu "Dekretil"21'e dayanan Rusya; işgal altında bulundurduğu topraklarda Ermeniler'in, askeri ve sivil teşkilât kurmalarını sağlamıştı.

Rusya bu davranışı ile Brest-Litovsk'taki görüşmeleri çıkmaza sokarken; diğer taraftan da, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da işgal altında bulundurduğu topraklarda Ermeniler'i tahrik ederek; onlar eliyle, Türkleri katlettiyordu.

Türk Heyeti, Rus Heyeti ile yaptıkları görüşmelerde, defalarca Rusların, Mütareke şartlarına aykırı hareket ederek; Ermeniler'i silahlandırmalarını ve onların Türkleri katletmelerine göz yummalarını, protesto etmiş fakat, Rus Heyeti bu suçlamaları reddetmişti²².

Görüşmelerin sürdüğü bu sıralarda , Türk Heyeti'nin "Elviye-i Selâse" hakkındaki düşüncelerini açıkladığı anlaşılıyor. Çünkü, (12 Ocak 1918'de Petrograd'a elçi olarak giden) Galip Kemâli Söylemezoğlu, 19 Ocak 1918'de

²⁰ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 44.

²¹ Bu Dekretil (Kararnâme)"de;

1- Rus Ordusu'nun "Türk Ermenistan"; topraklarının dışına çıkması ve "Türk ermenistanındaki halkın, kişisel mal ve mülkünün güvenliğini korumak amacıyla, hemen bir Ermeni Halk Milisinin kurulması,

2- Ermeni Göçmenlerinin, eski yerlerine dönmesi,

3- Savaş sırasında Türkiye'nin iç kısımlarına gönderilen Ermenilerin, tekrar yerlerine dönebilmeleri için, Türk yetkilileri ile görüşülmesi,

4- Türk Ermenistanında "Ermeni Halk Temsilcileri Sovyeti" adıyla geçici bir yönetim kurulması kararları alınmıştı. Bkz. S. Esin Dayı, a.g.e., s. 45.

²² S. Esin Dayı, a.g.e., s. 45.

Bâb-1 Âli'ye çektiği telgrafında; Batum'u isteyişimizin, Gürcüleri kızdırdığını bildirmişti.

3 Şubat 1918'de Türk Heyeti, Rus temsilcileri ile yaptığı görüşmede; Rusların Kafkaslarda, Ermeni ve Gürcülerden silahlı birlikler teşkil etmeleri tekrar protesto edilerek; Ermenilerin, Müslüman halka yaptıkları zulümlere son verilmezse, Türk hükümetinin gerekli tedbirleri alacağı şeklinde bir beyânnâme sunulmuştu.

10 Şubat'ta, L. D. Trotsky, görüşmeleri terk ederek, Rusya'ya dönmüştü. Bu olay meselelerin görüşmelerle çözümlenemeyeceğini gösterdiği gibi, hem Türkler'e hem de Almanlara serbest hareket etme imkânı vermişti.

Siyasi yollarla çözülemeyen meselelerin halli için, Enver Paşa, III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya Erzincan istikametinde ilerleme emrini vermişti. Zaten, devam eden Ermeni mezalimi üzerine Vehip Paşa, 5 Şubat 1918'den itibaren, Erzincan Mütarekesinin de yürürlükten kalktığını ilân etmişti. 12 Şubat'ta da, Türk ordusu ileri harekâta başlamıştı. Böylece, barış yoluyla halledilemeyen meseleler çözümlenecek, işgal altındaki topraklar kurtarılacaktı.

Diğer taraftan, 17 Şubat'ta Almanların da, kendi cep-helerinden taarruza geçmeleri üzerine, Ruslar zor durumda kalmışlardı. Bu sebeplerden, Rus Heyeti, ne olursa olsun andlaşma imzalamak direktifi almış olarak, Brest-Litovsk'a dönmek zorunda kalmıştı²³.

27 Şubat 1918'de yeniden görüşmelere başlanmıştı. Bu defa Türk heyeti, daha güçlü olarak şiddetli bir şekilde Ruslardan, işgal altında bulundurdukları Doğu

²³ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 46.

Anadolu'nun derhal boşaltılmasını; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilen Kars, Ardahan ve Batum'un tahliyesi ile, buralarda güvenlik ve düzenin sağlanmasına kadar, Türk polisi ve jandarması tarafından işgalini ve şimdiye kadar Rusya ile yapılan bütün andlaşmaların feshini istemişti²⁴.

Rus Heyeti, özellikle Elviye-i Selâse'nin terkine karşı çıkmışsa da; Almanların da Türk isteklerini desteklemeleri üzerine; bu istekleri kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak, milletlerin kendi mukadderatlarını tayin etme hakkına sahip olmaları prensibine dayanılarak, bura halkı, referandumu tabi tutulacaktı.

Esasen, nüfusunun 3/2'den fazlası Müslüman olan, bu yerlerin, para karşılığında ilhakını kabul etmek, Bolşevik prensiplerine de aykırı idi²⁵.

Her ne kadar Rus Heyeti, kendilerine zorla dikte edildiğini ileri sürerek andlaşmayı protesto etmişse de andlaşma 3 Mart 1918'de²⁶ ilgili devletler arasında imzalanmıştı.

Bu andlaşma 1711 yılından, yeni "Prut Barışı"ndan sonra, ilk defa olmak üzere Türkiye'nin Rusya'ya karşı bir zaferi mahiyetinde idi. Bu andlaşma gereğince Ruslar, Doğu Anadolu da işgal ettikleri yerleri 1914 sınırına kadar boşaltmakla kalmayacaklar, 1878 Berlin Muâhdesiyle elden çıkan "Elviye-i Selâse"yi (Kars, Ardahan, Batum) de belli şartlar altında Türkiye'ye bırakacaklardı.

²⁴ A. Nimet Kurat, a.g.e., s. 381-382.

²⁵ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 46-47.

²⁶ Yusuf H. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi III/4, s. 135, A. Nimet Kurat, a.g.e., s. 384.

Bu husus, Müşterek Muahede'nin IV. maddesi ile şöyle tesbit edilmişti: "Rusya Hükümeti, Anadolu Vilâyât-ı Şarkîyesi'nin tahliyesini ve Devlet-i Âliyye-i Osmâniye'ye suret-i muntazamada iâdesinin temîni için sarf-ı mâhassal mukadderât eyleyecektir. Ardahan, Kars ve Batum sancakları daha sonra Rus asakiri tarafından tahliye edilecektir. Rusya hükümeti işbu sancakların hukûk-u umûmiye ve hukûk-u beyn-ed-düvel nokta-i nazarından iktisâb edecekleri hâl-i cedîde müdâhale eylemiyecek ve husûsiyle bunların ahalisini işbu hâl-i cedîd-i mücâvir hükûmetler ve betahsîs

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ile bil-tilâf tayîni husûsunda muhtar bırakacaktır²⁷

Yani bu maddeye göre; Rusya (İşgal altında bulundurduğu Doğu Anadolu vilâyetlerinin en çabuk bir şekilde tahliyesini sağlamak ve bunların düzenli bir halde Türkiye'ye iâdesi yolunda elinden gelen herşeyi yapmayı taahhüt ediyordu. Aynı madde ile; Ardahan, Kars ve Batum sancaklarından da hemen Rus askerlerinin tahliye edilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat Sovyet-Rus murahhaslarının ısrarı ile bu madde şu şekilde ifade edilmişti: "Rusya, bu bölgelerde devletler hukûku ve milletlerarası hukûk bakımından tanzim edilecek yeniden teşkilatlandırma işine karışmayacak ve komşu devletlerle ve bilhassa Türkiye ile anlaşmak suretiyle yeni nizâmın düzenlenmesi ciheti, bu bölgede yaşayan ahaliye bırakılacaktı.

Başından beri Elviye-i Selâse'nin anavatan topraklarına katılması için çaba gösteren ve nihayet bunda muvafak olan Osmanlı Devleti'nin Dahiliye Nezaretine bağlı

²⁷ A.Ender Gökdemir, a.g.e., s.15,16; Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu, Ankara 1991, s.126.

Emniyet-i Umumîye Müdüriyeti 3 Haziran 1918'de İzmit mutasarrıflığına gönderdiği şifre tel yazısında²⁸ işbu madde ile ilgili olmak üzere şu istekte bulunuyordu.

İzmit Mutasarrıflığına,

"Batum ve Kars ve Ardahan havâlisinin vaz'iyet-i siyasiyesi Brest-Litovsk mu'ahedesi mucîbince ahâli-i mahalliyenin ârâ-yı umûmiyesiyle ta'ayyün edecektir. Şimdilik işgâl-i askeri altında bulunan havâli-i mezbûreye yapılacak teşkilât ve i'zâm olacak me'murîn efkâr-ı umûmiye-i halkı hükûmetsizliğe celb edecek ve Rus idâre ve me'murîni aratmayacak bir intizam ve liyâkat-ı mahsûsa îrâz eylemeleri hükûmetin muvaffakiyetini teshîl ve te'mîn edeceğinden en iyi me'mûrların tefrîk ve i'zâmına kat'î bir lüzûm ve zarûret görülmektedir. Binâen-aleyh şimdilik oradaki alâkaları bâkî kalmak üzere müstakil idâreniz dâhilinde ise yarar en gûzîde me'mûrlardan iki adedinin hemen tefrîk ile sür'at-i mümkün ile Dersa'âdet'e sevki ehemmiyetle matlûbdur. Nezâretce yapılan tedkîkât netîcesinde künyeleri i'tibâriyle ber-vech-i âtî me'mûrların rütbe ve esâmîi ve künye numaraları âtiye derc olunmuştur. Bunların i'zâmı kâbîl olamazsa daha iyilerinin tefrîk ve i'zâmı muvafıktır. Me'mûrîn-i mezbûrenin yola çıkarıldıklarının pey-der-pey inbâsı.

Dahiliye Nazırı

3 Haziran 1334

Mehmed Talat

Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetinin aynı minval üzere 3 Haziran 1918'de Edirne²⁹ ve 13 Haziran 1918'de

²⁸ BA, DH-ŞFR, 88/38.

²⁹ BA, DH-ŞFR, 88/39.

Aydın³⁰ vilayetlerine çektiği telgraflardan da anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti buralarda Rus idâresini aratmayacak bir teşkilâtlanmaya gitmek istiyordu.

Uzun yıllar boyunca Rus işgalinde kalan bu bölgemizde tesis edilmek istenen, sağlam idâri ve mülkî teşkilâtın, Osmanlı Devleti için hayati önemi haiz olduğu aşikârdı. Bunun içindir ki buraya özel bir dikkat ve ilgi gösterilmişti.

3- Brest-Litovsk'un Ruslar Tarafından Uygulanmak İstenmemesi ve Buna Paralel Olarak Gelişen 1918 Ermeni Mezalimi

Brest-Litovsk Andlaşması Sovyetler Kongresinde 18 Mart 1918'de; Osmanlı Meclisi'nde de, 28 Mart 1918'de onaylanarak kabul edilmiştir³¹ Ruslar, hayata geçirilemeyen bir andlaşma olarak hatırlanacak olan Brest-Litovsk'u imzaladıklarına pişman olmuşlardı. Brest-Litovsk'taki Sovyet heyetinde Dışişleri Komiseri Muavini olarak görev yapan Çiçerin, 28 Mayıs 1918'de Galip Kemali Bey'e verdiği notada; Sovyet hükümetinin Brest-Litovsk andlaşması ile, Kars, Ardahan ve Batum sancakları gibi; Rusya için önemli büyük bir sahanın, Türkiye'ye bırakılmasında büyük fedâkârlıklara katlanmış olduğunu belirterek; bundan böyle Osmanlı İmparatorluğuna hiçbir arazi parçası bırakılmayacağı bildirilmiştir³²

En nihayet 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girişimiz ve bu olayın oradaki Müslüman ahali tarafından coşkuyla karşılanması, Rusya açısından bardağı taşıran son damla olmuş; 20 Eylül'de Osmanlı Devletine verdikleri bir notada,

³⁰ BA. DH-ŞFR, 88/137.

³¹ A. Nimet Kurat, a.g.e., s.399

³² A. Nimet Kurat, a.g.e., s.529,530.

olmuş; 20 Eylül'de Osmanlı Devletine verdikleri bir notada, Elviye-i Selâse'de yapılan oylamada, haksızlıklar olduğu şeklinde itirazda bulunarak, Brest-Litovsk'un ortadan kalktığını bildirmişlerdir³³.

Brest-Litovsk dayanağını Almanya'dan alıyordu. 3 Ekim 1918'den itibaren Almanya'nın mütareke istemesi ve 11 Kasım 1918'de³⁴ mütareke imzalaması ile artık, Brest-Litovsk hükümsüz kalmaya mahkumdu. Nihayet Ruslar 11 Kasım tarihli bu mütarekenin 15. maddesine Brest-Litovsk'un hükümsüz olduğu ifadesini koydurarak; bunu Almanlara da kabul ettirmişlerdi³⁵.

Brest-Litovsk görüşmelerinde temsil edilmeyen Maverayı Kafkas Hükümeti³⁶ de, ki Rusya onların kendilerini temsil etmelerine engel olarak, tüm yetkileri kendisinde toplamak istemiştir, 3 Mart 1918'de Osmanlı Devleti ile görüşme kararı almışken; 4 Mart'ta Karahan'dan, Ardahan, Kars ve Batum'un Türkler'e bırakılacağına dair aldığı telgraf üzerine; Petrograd, Londra, Paris, Berlin ve İstanbul'a çektikleri telgraflarla, olayı protesto ederek barışı tanımadıklarını bildirmiştir³⁷.

Muahedenin 4. maddesinde Rus askerlerinin bu üç sancaktan "hemen çekilip gitmeleri" yazılı iken, bunun zamanı kat'i olarak tespit edilmemişti. Zaten Rus kıtaları,

³³ Y.H. Bayur, a.g.e., s.341.

³⁴ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara 1989, s.143.

³⁵ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 1, İstanbul 1991, s.51.

³⁶ Maverayı Kafkas Hükümetinden "Erzincan Mütarekesi" başlığı altında kısaca bahsetmiştik. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s.465-477; Wed. Allen ve Ölü Muratoff, 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s.426-460.

³⁷ S. Esin Dayı, a.g.e., s.48.

daha Brest-Litovsk barışı imza edilmeden önce Doğu Anadolu'dan, Kars ve Ardahan bölgelerinden çekilip gitmeye başlamışlardı. Fakat Rusların yerini, Rus makamlarınca teşkilatlandırılan ve silahlandırılan Ermeni ve Gürcü birlikleri almakta idiler. Bu hareket Brest-Litovsk muahedesine aykırı düştüğü cihetle, Brest-Litovsk'taki Türk heyeti bunu Sovyet heyeti nezdinde şiddetli şekilde protesto etmişti.

Brest-Litovsk andlaşmasını tanımak istemeyen Ermeni çeteleri işi iyice azıttılar. 25 Ocak 1918 tarihinde Erzurum'dan Dahiliye Nezaretine gönderilen şifre tel yazısında³⁸; Bayezid mutasarrıflığından alınan şifre tel yazısının sureti malumat edinilmesi amacıyla arz olunmuştu; "Nahçıvan'da Aras Hükümet-i Muvakkatı³⁹ namıyla teşkil eden heyet azasından İbrahim Bey, Ermenilerin Panu namındaki şahıs kumandasındaki kuvvetlerle, Nahçıvan taraflarında 5 Ocak 1918 tarihinden itibaren İslamlara karşı icra-yı mezalime başladıklarını bildirerek, bu fecayinin önüne geçmek üzere Amerika ve İngiltere'ye telgrafla başvurmuş olduklarını da ifade ediyordu".

Ermeni Generali Areşof, büyük cani Antranik ve yüzbaşı Kantarcıyof Aganik gibilerinin kurduğu plana göre;

³⁸ BA, DH- 1. UM, 20-18/12-3.

³⁹ Aras Hükümeti 3 Kasım 1918'de merkezi İğdgr olmak üzere kurulmuştur. Daha sonra 30 Kasım-2 Aralık 1918 tarihlerinde toplanan 2. Kars Kongresinde kurulan Millî Şûrâ Hükümeti'ne katılmıştır. Mondros Mütarekesi mucibince çekilmek zorunda kaldığımız bu bölgelerdeki yurtseverler millî teşkilâtlanma faaliyetlerine girişmişler ve millî şûrâ hükümetleri teşkil etmişlerdir. Bunlardan Kars Millî İslam Şûrâsı'na ve Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne ileride kısaca değineceğiz. Bu konularda ayrıntılı bilgi için bkz. S. Esin Dayı, Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilâtlanma, Erzurum 1991, basılmamış doktora tezi.

1918 Martının ilk haftasından başlayarak Nisan sonuna kadar 55 günde, Sarıkamış ve Kağızman kazalarıyla Kars şehrini yakarak, bu kazalarla Şüregel ve Zarşat bölgelerinde demiryolu ile şose boylarındaki silahsız köyleri top ve makineli tüfeklerle basıp kırarak 20.000'den fazla Türk'ü, tüyler ürpertici usüllerle ve beşikteki çocuğa varıncaya kadar katliâma uğratarak şehîd ettiler⁴⁰.

Osmanlı hükümeti tarafından idama mahkum edilmiş bir cani olan Antranik'in⁴¹, İslam ahaliye kadın çocuk demeden yaptığı mezalim tüyler ürperticidir. 11 Aralık 1918'de Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Erzurum ve Kars vilayetlerine çekilen telgraflarda⁴², Antranik çetesinin hazırlık yaptığı ve adam topladığı hakkında istihbarat alındığından bahisle bu durumun tahkiki ve lazım gelen tedbirlerin alınması isteniyordu.

Ermenilerin 1918 yılında Müslüman ahaliye yaptıkları mezalimi anlatan ve 25 Eylül 1919'da Kazım Karabekir Paşa tarafından General Harbord'a sunulan raporda da şöyle deniyordu;

"1918 Ocak ayı içinde Cephe'den Rusların çekildiği ve yalnız Mütareke Heyetine memur Rus subayları ile Ermeni birliklerinin kaldığı anlaşılıyordu. Her taraftan gelen haberler, kurtulup kaçan insanlar; Ermenilerin korkunç bir İslam kırgınına başladıklarını, yağma ve ırza dokunmaların dayanılmaz çabuklukla ilerlediğini bildiriyordu"⁴³.

⁴⁰ Ahmet Ender Gökdemir, a.g.e., s.18.

⁴¹ F.Kırzioğlu, Kars İli ..., s.15.

⁴² BA, DH- ŞFR, 94/106 - BA, DH- ŞFR, 94/110.

⁴³ "Birinci Kafkas Kolordusunun 1918 yılındaki Hareketleri ve Gördükleri" General Harbord başkanlığındaki Amerika heyetine verilen rapor suretidir.(Birinci Kafkas Kolordu Kumandanı

Bütün bunlara son vermek amacıyla ilerleyen Türk ordusunun önünden kaçan Ermeni askeri ve çeteleri masum halkı acımasızca katletmeye devam ediyordu. Bunun üzerine Başkumandan Enver Paşa 3. Ordu Kumandanı aracılığıyla Rus Kafkas Ordusu Başkumandanlığına ulaştırılmasını istediği 3 Mart 1918 tarihli tel yazısında; Ermenilerin rastgeldikleri her yerde müdafaasız İslam ahalisine canice hareketlerin en adisini tatbikte devam ettiklerini; Rus Başkumandanlığın bu mezalime son vermesini, aksi takdirde galeyana gelen halkında öç almak için ayaklanabileceklerini bildirmiştir⁴⁴.

Ermeni katliamı nedeniyle Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan ve Ahılkelek bölgeleri birer fecaat sahnesi olmuştur. Sarıkamış ve Kars yakılmıştır. Bu bölgelerde yapılan Ermeni mezaliminin özeti aşağıdadır:

1- 29 Nisan 1918 tarihinde Gümrü'den 500 araba ile Ahılkelek'e nakledilmekte olan 3000 kadar kadın, ihtiyar, çocuk ve erkek yolda öldürülmüşlerdir.

2- 1000 asker, 2 makineli tüfek ve 2 top'tan ibaret bir Ermeni kuvveti, Kağızman'ın doğusundaki Kulp⁴⁵ ve Erivan bölgesindeki Müslüman köylerini yakıp yıkmış, kadın, çocuk ve erkeklerini öldürmüşlerdir.

3- 1 Mayıs 1918 tarihinde 100 kadar Ermeni atlısı Şiştepe⁴⁶, Dörkene⁴⁷ ve civarından 60 çocuk, kadın ve erkeği öldürdüler. 25 Nisan 1918 tarihinde Kars'ın

Tuğgeneral Kazım Karabekir) Erzurum Onbeşinci Kolordu Matbaası 1335.

⁴⁴ ATBD, Sayı:85 (Ekim 1985), Belge No:2033

⁴⁵ Kars iline bağlı bugünkü Tuzluca ilçesi.

⁴⁶ Erivan'da bir köy.

⁴⁷ Gümrü'de Düzkent denilen köy.

doğusundaki Subatan köyünde büyük-küçük 750 müslümanı balta ve bıçakla öldürdükten sonra ateşte yakarak şehit ettiler.

Magosto⁴⁸ ve Alaca⁴⁹ köylerinde 100'den fazla kadın ve çocuk aynı şekilde feci surette öldürülmüşlerdir. Tekneli⁵⁰, Hacıhalil⁵¹, Kaloköy⁵², Harabe, Vagor, Yılanlı⁵³, Kinak⁵⁴ köyleri halkı tamamen öldürülmüşlerdir.

4- 1 Mayıs 1918 tarihinde Ahılkelek çevresindeki Acaraça, Dangal, Mulanis, Murcahit, Padıgna, Havur ve Kumruz köyleri yakılmış, halkı da tamamen öldürülmüştür. Arpaçayı üzerindeki Kehorkinefski'nin kuzeyindeki Yoğurtlu ve Erivan'ın kuzeydoğusundaki Şamran ve çevresindeki köylerin halkı Ermeniler tarafından öldürülmüş, köyler tamamen yakılıp yıkılmıştır.

5- Kars'taki Türk esirlerinden bir kısmı Kars'ta ve bir kısmı da Gümrü'de süngü ile feci şekilde öldürülmüştür⁵⁵.

Bu cümleden olarak, Borçalı⁵⁶ kazası merkezinden Matoyef imzasıyla 3. Gürcü Piyade Tümeni Komutanlığına

48 Kars'ta Arpaçayı sağında Magazberd adı verilen kale yöresi.

49 Kars-Digor ilçesine bağlı köy.

50 Kars merkez bucağa bağlı köy.

51 Kars merkez bucağa bağlı köy.

52 Kars merkez bucağa bağlı bugünkü Derecik köyü. M.Fahreddin Kırzioğlu bu köydeki katliamı 1918 Kaloköyü Kırgınına Ağıt başlığı altında yazdığı acıklı destanda anlatmaktadır. Bkz. Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars-İkinci Kitap, İstanbul 1958, s.123-124.

53 Kars Arpaçay ilçesi Başgedikler bucağına bağlı köy.

54 Kars Arpaçay ilçesi Başgedikler bucağına bağlı bugünkü Yalçınlar köyü.

55 Halil Kemal Türközü, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982, s.81,82,83.

56 Tiflis ilindeki Borçalı.

yazılıp, aslı ele geçirilen 17 Nisan 1918 tarihli raporda, Ermeni mezalimine ait aynen şu cümleler geçmektedir:

"Ermeniler, emre ve disipline bakmayarak birkaç Müslüman köyünü yaktılar, bunu yapanlar bulunamadı. Abbastuman'dan ve Borcom⁵⁷'dan telgraf ve telefon görüşmeleri kesilmiştir. Bir tarafa çıkmak mümkün olmuyor. Köylüler bizden imdat istiyor, bende imdada gidecek kuvvet yoktur".

Bundan başka Bakü (İslam) Cemiyet-i Hayriyesinin 36. Kafkas Tümeni Komutanlığına gönderdiği mektupta da;

"Erivan vilayetindeki Müslümanların yokedilmekte oldukları, 30'dan fazla Müslüman köyünün yakılıp, halkının öldürüldüğü ve Erivan'dan kaçarak gelen yaralı ve hasta göçmenlerin sayısının günden güne çoğalmakta ve sefalet ve perişanlık içinde yüzmekte olduklarından, bunlara sığınacak ve barınacak yer gösterilmesi" istirham olunmaktadır.

Ermeni birliklerinin bu vahşi davranışlarına karşı, Türk birliklerinin tutum ve davranışları hakkında Kutayıs valisi Çıkvişvili'nin Kutayıs vilayeti ile merkeze bağlı olan yerlere yazdığı telgraflardaki şu satırlar da dikkate değerdir;

"Türkler kesiyor, öldürüyor diye söylentiler çıkıyor. Ben size bildiririm ki bu doğru değildir. Türk hükümeti ve Türk askeri kendi halinde duranlara hiçbir şey yapmaz ve ilişmez. Mal ve mülkünü de koruyarak, kendilerine yardım eder. Halkın yerlerine gelmesini, sahipsiz kalan evlerdeki

⁵⁷ Ahıska kuzeyinde.

eşyalarına sahip olmalarını ve bunların zayi olmakta bulunduğunu, Türk hükümeti bize bildiriyor⁵⁸.

Gerçekten de, Türk hükümeti ve Türk askerinin Ermeniler'e iyi davrandığını gösteren aşağıdaki belge Kutayıs valisini doğrulamaktadır:

Üçüncü Ordu-yu Hümâyûn Kumandanlığı'ndan Vekâlet-i Celîle'ye mevrud 20.4.34 tarihli tahrirat suretidir.

Memâlik-i müstevliyeyi düşmandan tahlîs ve tatyîr ve Kafkasya dahilinde Elviye-i Ma'lûme-i Selâse'yi teşettüt ve indirâsdan vikâye etmek üzere yapıldığı ileri harekâtta Ordu-yu Osmanî işbu arâzide mütehakkim bi'l-umûm ahâliye bilâ-tefrîk cins ve mezhep ve şehbal reft ve şefkati açmış ve kanûn-u metin-i Osmâni'yi düstûr-u amel ittihâz ederek ırz ve cân ve mallarını sıyânet etmiş ve bütün harekâtı cümlesinin Hükûmet-i âdile-i Osmâniye'ye sadâkat ve merbûtiyetlerini temîne hasr ve kasr eylemiştir.

Ermeni Daşnakyan ve emsâli komitelerin Elviye-i Selâse'deki Rum ve Ermenilerin efkâr ve ezhânını tahdîs ederek arzuları hilâfına hicrete icbâr ettikleri mevsûken haber alınması üzerine derhâl beyânnâmeler gönderilmiş ve Osmânlı Ordusunun bilâ-tefrîk cins ve mezheb-i ahâli-i mutîanın ırz ve cân ve mallarının sıyânet-i kat'iyelerini tekeffül ettiği ve bunlara karşı en ednâ bir hareket-i tecâvüziyede bulunmayacağını ve binâenaleyh ahâlinin birtakım serseri komitelerin iğfâlâtına kapılmayarak işiyle gücüyle meşgûl olması neşr ve ilân edilmiş ve bunun hâsıl ettiği hüsn-ü tesîr ve emniyet ile Ermeni âileleri kısmen ve Rum âileleri kâffeten hicret etmeyerek yerlerinde

⁵⁸ Halil Kemal Türközü, a.g.e., s.83.

kalmışlardır. Ordu-yu Hümâyûn hüs-n-ü istikbâl ederek anın rahm ve şefkatine dehâlet edenler günden güne tezâyüd etmektedir.

Bu cümleden olmak üzere Ardahan'da kalan 1500 kadar Ermeni tarafımızdan mazhar-ı hüs-n-ü kabûl olarak iâşeleri ve her türlü refâh ve sa'âdetleri taht-ı temîne alınmış olduğu gibi evvelce hicret etmiş olan Rumlardan bir kısmının da ahîren yer ve yurdlarına avdet etmelerini ve bi-lutfihi teâlâ işgâl edeceğimiz mahallerde tesâdüf edilecek ahâli-i mutîyeye de aynı mu'âmelenin tatbîk edileceği vüsûl-u mu'âmelât zımında arz eylerim⁵⁹.

Ermeniler ise tam tersini iddia ediyorlardı. Tarih, Ermeni Milletinin Türk Milletine karşı güttüğü kinin benzerine şahit olmamıştır. Herhalde bu durum onların karakterlerinin daha doğrusu karaktersizliklerinin eseriydi. Bu yalnızca bizim düşüncemiz değildir. Ermenileri bir oyuncak gibi kullanmaktan geri durmayan İngiltere'nin Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu uzmanı Sir Mark Sykes, onların iğrenç bir ırk olduklarını belirterek şunları yazmaktadır; "Ermeni, en açık kalpli insanda bile zaptedemeyeceği nefret ve tiksinti uyandırır. Korkaklığı, yalancılığı ve en basit işlerde bile entrika aşkı, tefeciliği ve hainliği öylesine bir kötü karakter tablosu çizmektedir ki, ona acımak veya onun hakkında dengeli bir karara varmak mümkün olmamaktadır"⁶⁰.

Erivan'da Amerikan yardımından sorumlu bulunan Amerika yüksek komiseri Albay Haskell, Ermeni ulusu'ndan "profesyonel dilenci" olarak söz eder. Ona

⁵⁹ BA, DH-İUM, 20-19/ 13-1. Bkz. EK 1.

⁶⁰ Mim Kemal Öke, Ermeni Meselesi 1914-1923, İstanbul 1986, s.113.

olursa, Erivan Cumhuriyeti'nin sınırları dışındaki zengin Ermeniler, açlık çeken yurttaşlarına "on paralık yardımda bulunmuyor, göçmenler için kurulan hastaneleri işletmeye karşı çıkıyor öte yandan ücretli Ermeni hastabakıcıları hastane malzemelerini çalarak satıyorlardı. Haskell ayrıca şunları ekliyordu:

"Ermeniler hırsız, yalancı tamamen alçalmış, kendi kendilerine yardım edemeyen, birbirine yardım etmek istemeyen ve her türlü şükran duygularından yoksun olan kimselerdi. Ermeni halkı arasında yurt duygusu olmadığı gibi, ülkede yönetici ya da siyasi yeterlik, gelişmek için para ve kaynak da yoktu".

Ermenilerin karakterini iyi bilen İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Lord Hardinge de, Albay Haskell'in bu görüşlerine katılıyor; "Ermenilerin karakterini iyi bildiğimden, onların bu biçimde nitelenmeleri beni şaşırtmıyor" diyordu⁶¹

1.Aksigin Dairesi Müfettişi Dr.Khoreşenof da, Ahılkelek bölgesindeki Müslümanlara Ermenilerin yaptıkları mezalim hakkında şunları yazmaktadır;

Aralık 1917'den itibaren 8/21 Mayıs 1918 tarihine kadar Ermenilerin Ahılkelek sancağında yerli ve muti müslüman halkına yaptıkları vahşetlerden bahsedeceğim. Gerek yerli Gürcülerin bana anlattıklarına dayanarak, gerekse kendi gözlerimle gördüklerimi, gözlerim yaşla dolu olarak yazmaya başlıyorum:

⁶¹ Salâhi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika 2, Ankara 1991, s.36,37.

Geçen (1917) yılın Aralık ayı ortasına doğru Akbabalı (Arpaçay başlarındaki Akbaba bucağından) sekiz müslüman, (Ahılkelek güneyindeki Khançarlı gölü doğusunda bulunan Rus kolonisi köylülerinin oturduğu) Bogdanofka köyünde yaşayan Dukhoborlardan kuru ot satın almak için buraya gelmişlerdi. Şunu da baştan belirtelim ki, o sıralarda güvenlik çok yerinde olduğundan, adı geçen müslümanların yanında silah adına hiçbir nesne yoktu. Komşu Hocabek köyünün Ermenileri bunu haber alınca, hemen oraya gelerek bu sekiz müslümandan dördünü hançerliyerek öldürdükten sonra, gözlerini oymuşlar ve dilleriyle gövdelerinin öteki kısımlarını da kesip, vücutlarını parça parça ederek, türlü hakaretler yapmışlardır. Kalan dördünü de tüfekte vurarak öldürmüşlerdir. Bundan sonra parçalanmış cesetleri ateşte yaktılar; tüfekte öldürülen dördünün cesetlerini de sonradan Akbabalılara verdiler.

1918 yılı Ocak ayından başlayarak Ermeniler, Müslümanların yaşadıkları köylere saldırmaya başladılar. Önce: "Silahlarınızı bize teslim ederseniz sizlere asla dokunmayız" diyerek, söz verdiler. Ermeniler bu yeminli sözlerine kanan İslamların ellerindeki silahları aldıktan sonra, Müslümanların köyelerine saldırmaya, onları öldürmeye, köyelerini yakıp yıkmaya, mallarını ve eşyalarını yağmalamaya başladılar. Böylelikle: Khorenya, Kokıya, Vareban, Tog, Okam, Kulalı, Patkana, Sagamo, Kuvaşa, Alaca ve Gümrıs adlı köyleri yaktılar, yıktılar; dirliklerini hayvanlarını ve bütün eşyalarını alıp götürdüler; buralarda oturanların birtakımını yerlerinde öldürdükten sonra, sağ kalan erkeklerle bütün kadınları da tutsak olarak Ahılkelek kasabasındaki kampta topladılar. Ahılkelek kampında tutsak edilmiş Müslümanlara yirmidört saatte bir funt (400

gr.) ekmekle sudan başka hiçbir nesne vermediler. Soğuk kamplarda aç ve sağlığı bozucu şartlar içinde bulunan Müslümanlar arasında tifo hastalığı çıktı. Doktorlar esirlerin daha iyi yedirilmesi ve temiz tutulması için ısrarla müracaat etmişlerse de, Ermeniler buna kulak asmayarak, Müslümanları soğuk ve pis kamplarda aç bırakmaya devam ettiler. Neticede Müslümanlar her gün ölüyorlardı. Müslümanlara yapılacak yardımlara bile Ermeniler engel oluyor; hatta dışarıdan onları ziyarete gelenlerin de esir kamplarına yaklaşmasına müsaade etmiyorlardı.

Fakat 1918 yılı 21 Mayıs'ta Türk Silahlı Kuvvetleri (Çıldır gölü kuzeyinde ve bugün ortasından devlet sınırı geçen Kenarbel/Khozagın gölünün kuzeydoğusundaki büyük) Karsak köyüne geldiği sırada bütün Ermeniler kaçışmaya başladılar. Kaçarken de akşam saat beşte tutsak Müslümanları hançerle ve tüfekte öldürtükten sonra, onların kaldığı evlerin damlarını üzerlerine yıkarak, cesetlerini de bu evlerin yıkıntıları altında bıraktılar. Birçoklarının cesetlerini de üzerine kireç dökerek çukurlara attıktan sonra üstlerine gazyağı dökerek yaktılar.

İşte 20. yüzyılın "Ermenistan"ında yaşayan medenî Ermenilerin yaptıkları vahşet"⁶².

Özellikle meşhur Ermeni çete reislerinden Antranik müfrezesiyle Nahçıvan çevresinde yaptığı katliamı hiç durmadan sürdürmüştü. Ermeni Başkomutanı bu katliamın sorumluluğunun kendisine yöneleceğini anlıyordu. Bu sırada Ermeni Kolordusu komutanı General Nazar-

⁶² "İslâm Ahâlinin Dışarı Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâike Müstenid Ma'lûmât" Şubat 1919, s.61-63; H.K.Türközü, a.g.e., s.84,85; M.F.Kırzıoğlu, Kars İli..., s.50,51.

bekov'un⁶³, 1. Türk Kolordu Komutanlığına ulaştırılmak üzere Ermeni komisyonu başkanlığına gönderdiği mektubu ve buna ek olarak Ermeni komisyonunun verdiği raporu birer itirafname niteliğini haiz olmaları sebebiyle aynen aktarılmıştır;

"GÜMRÜ'DE MÜSTAKİL ERMENİ KOMİSYONU
BAŞKANLIĞINA"

Numara:1008

27 Haziran 1918

Aldığım bilgilere göre, emirlerime karşı geldiğinden dolayı komutam altındaki kolordudan bütün müfrezesiyle 5 Haziran 1918 tarihinde görevden uzaklaştırılan Antranik'in Nahçıvan çevresinde gerçekten birçok mezalim ve facialar yapmakta olduğunu Türk komutanlığına bildirmenizi rica ederim.

Osmanlı Komutanlığı da tabii biliyor ki Kamerli güneyindeki Culfa⁶⁴ demiryolu bölgesi uzun bir zaman Müslüman çeteleri elinde idi. Ben bunları dağıtmak istedim, muvaffak olamadım. İtaatli halka zulmeden Ermeni ve Müslüman çetelerini dağıtmak üzere ben ve Erivan Hükümeti bütün çarelere başvuruyoruz. Bunu Türk Kolordusu komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya haber verdim. Sınır bölgesinde de aynı tedbirlerin onlar tarafından alınmasını ben de istiyorum.

Koblasera ve İmanşalu köyleri yanında belki yanlışlık eseri olarak 25 Haziran 1918'de yerli Ermeni, Türk ve

⁶³ Aslen Ermeni olan ve Rus ordusunda General rütbesini alan Nazarbekof (Nazarbekian) gerek Ermeniler meselesinde ve gerekse Azerbaycan ve Van çevresindeki hareketlerde Rus 1. Kafkas ordusunun Kurmay başkanı olan General Yudeniç'in Başmüşaviri ve yardımcısı idi.

⁶⁴ Aras sağında şehir.

Tatar müfrezeleri arasında çarpışmalar olduğunu Türk Komutanlığına haber vermenizi rica ederim. Bu gibi olayların olmaması için ne zaman, hangi yoldan, ne kadar, birliğin ne maksatla geçeceğini zamanında bana bildirilmesi meselesinin komisyonda halledilmesini rica ederim. Adı geçen olaylara benzer olayların bir daha olmayacağını muhakkak bilebilirler.

Kolordu Komutanı Nazarbekov⁶⁵.

OSMANLI KOMİSYONU BAŞKANLIĞINA

1 Temmuz 1918

"EK"

Erivan Sancağı'nda birçok millet bulunduğu için son zamanlarda kötü sonuçların ortaya çıkması, Ermeni ve Osmanlı Komisyonu'nu düşündürüyor. Yapılan barış sağlam ve devamlı olmalı, komşuluk ilişkileri engellerini kesin ve tesirli kararlarla kaldırmalı, bu olayların sebeplerini tarihte aramalıdır.

1905 senesinde başarısızlıkla sonuçlanan Japon Savaşı'nda ve birinci ihtilalden sonra hükümetin otoritesi zayıfladığından ve Rus hükümeti bir milleti diğer millet aleyhine kışkırttığından Kafkasya'da bulunan Ermeni ve Müslümanlar arasında geniş ölçüde ilk nefretler başladı. Cahil halk ile fanatikler bu kışkırtmaların kurbanı oldular.

Kafkasya'da Müslümanlar ve Ermeniler arasında hiçbir zorlayıcı sebep yok iken bunefret başladı. Bakü, Gence, Erivan taarruzlarında zarar gören Ermeniler, hükümet ta-

⁶⁵ İslâm Ahâlinin Dûçar Oldukları..., s.64,65; H.K.Türközü, a.g.e., s.87.

rafından himaye ve yardım görmediği için kendi kendilerini korumaya mecbur oldular. Yalnız şükürler olsun ki, bu durum çok sürmeden tarafların tesirli politikalarıyla sona erdi ve iki millet tekrar huzuri içinde yaşamaya başladılar.

Bu savaş ilişkileri yeniden gerginleştirdi. Savaşın son safhasında yalnız Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu ile muharebede kaldı. O zaman nefret yeniden başladı. Bir taraftan Müslümanlar kendi dindaşlarına yardım etmek istediklerinden ve Ermenilerin kuvvetlenmesinden korkarak Ermeni ordusunun arkasını almak isteyip demiryollarını ve telgraf hatlarını tahrip ettiler, yolları kestiler. Ermeni köylerine, askeri birliklerine saldırdılar. Diğer taraftan Ermeniler bu kuvvetli düşmanla savaşlarında umutsuz kaldıklarından çok korkunç tecavüzler yapmaya başladılar.

Yapılacak barış bu kanlı savaflara son vermelidir. Ermeniler anladılar ki, refah ve saadetleri başka milletlerin kıskırtmalarında değil, eski komşularıyla iyi ilişkilerde bulunmalarındadır.

Şimdi Ermeni Cumhuriyeti topraklarındaki Müslüman halk ile Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermenilerin menfaatlerini düşünmeli ve Osmanlı ordusunun da Avrupa harbi neticesine kadar menfaatlerini sağlamalı. Osmanlı Komisyonu çare olarak bir teklifte bulundu ki, bu tekliften siyasi ve iktisadi birçok hukuk meseleleri çıkacak ve Ermeni Komisyonu barış antlaşmasının ayrıntılarına karar verebilir. Osmanlı Komisyonu'nun bu teklifini konuşmaya yetkisi yoktur.

Antlaşma, Ermeni Cumhuriyeti topraklarındaki Müslüman halk ile Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki

Ermenilerin rahatlarını sağlıyor. Yalnız bu hususta müzakerelere olunabilir. Ermeni Komisyonu ümit eder ki, iyi bir hükümet idaresi kurulur ve silahlı çetelerin saldırılarına son verilirse halkın rahatı sağlanmış olacaktır.

Ermeni Komisyonu, göçmenler yerlerine gönderilirse Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni topraklarındaki düzenin bozulmayacağını düşünmektedir. Göçmenlerin silahları alınmalı ve buna itaat etmeyenler şiddetle cezalandırılmalıdır. İtaatli halkın yerli hükümetin koruması altında yerlerine dönmelerine ve işleri başına geçmelerine izin verilirse sınırın her iki tarafında huzur ve asayiş sağlanmış olacağını göstermeyi Ermeni Komisyonu görev sayar. Bu zamanda küçük bir bölgede toplanan, mallarını kaybeden, verimli topraklarından çıkarılarak dağlık bölgeye sürülmüş olan halk ölüme mahkumdur ve tabii bu yüzden oralarda düzensizlik ve rahatsızlık vardır.

Şunu da bilmelidir ki, Ermeni Cumhuriyetine geçen Erivan Sancağı'nda şimdi halk üç misli oldu.

Yiyeceksizlik, ithalatın olmaması ve Erivan Sancağının en verimli topraklarının Osmanlı Hükümetine geçmesi dolayısıyla Ermeni milletini korkunç bir tehlike tehdit ediyor.

Ermeni Komisyonu, Osmanlı Hükümetinin dostluğuna inanarak ve Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı'nın "Ermeni Hükümetini Türkiye yarattı ve tabii koruyacaktır" gibi büyük va'dini hatırlayarak, Türkiye'nin, Ermeni milletinin ölümünü (yok olmasını) istediğini düşünmemektedir.

Komisyon Başkanı

Jakoyof

Lusiyatis Tomaşef Vekilof Keşiyef ⁶⁶.

Kendilerinin de kabul ettiği bu mezalimin düzenli kuvvetler eliyle yürütüldüğü açıktır. Ve bunların sayıları bizim buraya sığdıramayacağımız kadar çoktur. İleride örneklerini göreceğimiz üzere, Osmanlı Arşivi bunların belgeleriyle doludur.

9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa da, 16 Mayıs 1918'de 3. Ordu Kumandanlığı'na Ermeni mezalimi hakkında yazdığı raporda; "Elhâsıl Ermeniler Kars, Sarıkamış, Erivan, Ahılkelek ve Kağızman hanlarındaki İslam köylerinin kısm-ı âzâmını yok ettiler⁶⁷" demekteydi.

Bütün bunlara rağmen Ermeniler, katliama tabi tutulanlar kendileriymiş gibi feryat ediyor, medeni! dünyadan yardım istiyor ve bunu da fazlasıyla alıyorlardı.

Halbuki 1895-96 yıllarında Van ve Erzurum'da Rus Başkonsolosluğu görevinde bulunan General Mayewski; "...Gerçeği olduğu gibi söylemek gerekirse; itiraf etmek gerekir ki, Doğu'da barbar olan Müslümanlar değil, bilakis Hristiyanlardır. Doğu'da bütün kötülükleri yapanlar ve sonra da, bunları korumasız Müslümanların üstüne atan hep Hristiyanlardır" diyordu⁶⁸.

4- Türk Ordusu'nun İleri Harekâtı ve Elviye-i Selâse'nin Kurtarılması

⁶⁶ "İslâm Ahâlinin Dûçar Oldukları...", s.66,67; H. Kemal Türközü, a.g.e.,s.88,89,90.

⁶⁷ ATBD, Sayı:81 (Aralık 1982) Belge No: 1879.

⁶⁸ Azmi Süslü, Russian View On The Atrocities Committed By The Armenians Against The Turks, Ankara 1991, s.92.

Rus ihtilalinin tesirleri, Rus Kafkas Ordusuna hatta, Erzincan'a kadar uzanmış; çözülen Rus orduları karşısında Bolşevikler, 18 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile Erzincan Mütarekesini imzalamak zorunda kalmışlardı.

Rus Orduları geri çekilirken de el altından silahlandırdıkları ve "Büyük Ermenistan" idealini canlandırmak isteyen Ermeni çeteleri ile, müdafaasız olan Türkleri karşı karşıya bırakmışlardı. Dolayısıyla Doğu Anadolu ve Elviye-i Selâse'de müthiş bir Türk katliamı başlamıştı. Gittikçe artan bu Ermeni vahşeti karşısında; Türk Ordusu 12 Şubat 1918'de ileri harekâta geçmek zorunda kalmıştı.

13 Şubat'ta Erzincan, 22 Şubat'ta Mamahatun, 26 Şubat'ta da Aşkale kurtarılmıştı⁶⁹. Bu sırada geri çekilen Ermeni asker ve çeteleri masum halkı acımasızca katletmeye devam ediyorlardı.

İleri harekâtına devam eden Ordumuz, 12 Mart 1918'de de Erzurum'u kurtarmıştı⁷⁰. Türk Ordusu, Elviye-i Selâse'ye doğru ilerlerken, bu bölgedeki milis kuvvetleri de, kaçan Ermeni asker ve çetelerine karşı mücadelelerini sürdürüyorlardı. Bunlar, Çıldır'da Koravelli Kâmil Ağa, Purutlu Kâmil Ağa, Deli Ağa, İlyas Ağa, Gökçe Ağa, Koçuoğlu Mansur Ağa, Ağa Dede ve Kasımoğlu Hasan Ağalar; Oltu'da, Dr. Esat Bey ve Yusuf Ziya Bey, Akbaba'da, Kerbelâyî Mehmed Bey; Ardahan'da O. Server Bey ve Hamşioğlu Celâl Bey ve Güllizaroğlu Abdullah Bey; Zarsat'da Abdullah Bey ve Mehmed Hasan; Kağızman'da

⁶⁹ Kâzım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, Erzurum 1990, s.69,100,108.

⁷⁰ Kâzım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, s. 146.

Ali Rıza Bey ile Kağızman'ın Camışlı Çukuru'nda Hasan Beyler'in öncülüğündeki Türk milisleri idi⁷¹.

Bu milis kuvvetleri, Türk Ordusu yetişinceye kadar, Ermeni ve Gürcülere karşı, halkın can, mal ve namuslarını koruyarak bölgelerine hakim olmuşlardır.

Nitekim çok geçmeden 14 Mart 1918'de Hopa'yı kurtaran Ordumuz, 26 Mart'ta Borçka; 27 Mart'ta Artvin; 30 Mart'ta Ardanoç; 1 Nisan'da Şavşat; 3 Nisan'da Ardahan; 4 Nisan'da Posof'u kurtarmıştır⁷².

Erzurum'un kurtarılmasından sonra doğuya doğru ilerleyen Ordumuz, 16 Mart'ta Horasan, 17 Mart'ta Narman, 25 Mart'ta da Oltu'ya girmişti⁷³.

3 Nisan'da ileri harekâta geçen Ordumuz, 5 Nisan'da Sarıkamış'ı; Kağızman'da Ermeniler'in katliam yaptıkları haberinin şiddeti karşısında, Kâzım Karabekir Paşa'nın, 5 Nisan'da Kağızman'ın kurtarılması emri üzerine, 8 Nisan'da da Kağızman'ı Türk topraklarına katmıştır⁷⁴.

Topraklarımızın kuzey-doğu istikametinde ilerleyen kuvvetlerimiz 14 Nisan'da da Batum'u kurtarmıştır⁷⁵.

24 Nisan'da Ermeni Heyeti ile görüşen Kâzım Karabekir; Ermeniler'e, 25 nisan'a kadar zaman tanıyarak,

⁷¹ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 50,51.

⁷² S. Esin Dayı, a.g.e., s. 51.

⁷³ K. Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, s. 146, 151-152.

⁷⁴ K. Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, s. 251-255.

⁷⁵ 23 Nisan'da Başkumandan Vekili Enver Paşa, başarı ile ilerleyen III. Ordu kitalarını görmek ve Padişahın selamını iletmek için Batum'a gitmişti. Enver Paşa'yı karşılayan halk, ona "Hoş gelişler ola Kahraman Enver Paşa" sözleri ile başlayan şarkıyı söylemiştir. Daha sonra bu şarkı, Gazi Mustafa Kemal Paşa 1924'te Kars'ı ziyaret ettiğinde; adapte edilerek, ona söylenmiştir. S. Esin Dayı, a.g.e., s. 51.

Kars'ın teslimini istemiştir. Nihayet, 25 Nisan 1918'de, Kars, kırk yıllık esaretten sonra, Anavatan'a katılmıştır⁷⁶.

Kâzım Karabekir, "..... bu benim gençliğimden, hatta çocukluğumdan beri hasretini çektiğim bir ülkü⁷⁷ diyordu.

Kars'ı "Kars-Önü Andlaşması" ile Ermeniler'den kurtaran Ordumuz, Kars'a girdiğinde; şehri ateşler içinde, halkını da katledilmiş bir vaziyette bulmuştur. Ermeniler yüz kadar Türk esirini de istasyonda kurşuna dizmişlerdi⁷⁸.

Tarihçi Ahmet Refik Altınay "Hakikî İslâm ve Türk şehri" olarak nitelendirdiği Kars'ta Rus tesirlerinin çok olduğundan bahsederek; "Yalnız bu tesir, Türkler üzerinde hiçbir tesir bırakmamış; Türklerin oturdukları yerlere civar Ruslar bile, Türkçeyi öğrenmeye mecbur kalmışlar"⁷⁹ demektedir.

Kâzım Karabekir Paşa da, 20 Aralık 1945'de Meclis kürsüsünden; Kars'daki kırk yıllık Çarlık esaretinin; halkın dilini, milliyetini hatta, köylerin ismini dahi değiştiremediğini belirterek, herşey rağmen Türklüğünü koruyan Kars'ın, Türkiye'nin savunması ve taarruzu açısından da ne kadar önemli olduğunu dile getirmiştir.

30 Nisan 1918'de Elviye-i Selâse'nin tamamı tekrar Anavatan'a katılmıştır⁸⁰.

⁷⁶ A. Ender Gökdemir, a.g.e., s. 19; S. esin Dayı, a.g.e., s. 52.

⁷⁷ K. Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, s. 327.

⁷⁸ Birinci Kafkas Kolordusu'nun 1918 yılındaki, s. 7.

⁷⁹ Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, Haz. Yunus Zeyrek, Ankara 1981, s. 64.

⁸⁰ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 52.

Bölgede askerî harekât başarıyla neticelenmişti, fakat iş bununla da bitmiş değildi. Meselenin resmî, hukûkî ciyeti vardı. Brest-Litovsk antlaşmasınının 4. maddesine göre; bu üç sancakta bir plebisit (halk oylaması) yapılması gerekiyordu. Yapılacak olan plebisit bölge halkının % 85'inin Türk ve Müslüman olmasından dolayı Elviye-i Selâse'nin Anavatan'a ilhâkını sağlayacaktı. İstanbul'dan gelen bir emîr üzerine Türk askerî makamları bu "halk oylaması"na nezaret edeceklerdi. Ermeni ve Gürcü çetelerinin şiddet hareketlerini önlemek maksadıyla, üç sancak'ta "örf-i idâre" ilân edildi. Dolayısıyla buradaki idâre tamamıyla askerî makamların eline geçmiş oluyordu⁸¹.

4 Haziran 1918 tarihinde, Batum'da Türkiye ile, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan (müstakîl) hükümetleri arasında barış antlaşması imzalanmış ve normal münasebetler tesis edilmişti⁸². Fakat bu mıntikalarda hala birçok çeteci ve başıboş dolaşanlar olduğundan, sayışın ancak askerî idâre ile mümkün olacağı aşikârdı.

Bu arada Osmanlı Hükümeti bu bölgeye mülkî memurlar da tayîn etmişti. Bu memurlar plebisit'in nasıl olacağını halka öğretecek ve nezâret edeceklerdi. Bunlar meyanında

⁸¹ A. Ender Gökdemir, a.g.e., s. 20.

⁸² Daha önce Brest-Litovsk'u tanımak istemeyen Maverayı Kafkas Hükümeti, Ordumuzun 14 Nisan 1918'de Batum'a girmesiyle antlaşma masasına oturmayı kabul etmişti. 30 Mayıs 1918'de, Batum'da Dahiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'e, gönderilen yazıda Dahiliye Nazırı Mehmed Talat; "Kafkasya'daki araziye idare itibariyle üçe ayırmak fikrindeyim. Birincisi doksanüç hududuyla istirdad edilen kısımdır ki burada şimdiden doğrudan doğruya idare-i mülkiye tesisini münâsib görüyorum... İkinci kısımda idare-i mülkiye tesis etmekle beraber fiilen mıntika-i harb olan vilayetlerde olduğu gibi şimdilik vaziyet-i umumiyeye ordunun hakim kalmasında mahzur görmüyorum. Bunun haricinde ordunun ilerleyeceği üçüncü kısımda ise yani Kafkas hükümet-i İslamiyesi mıntikasında bittabi fiilen

"Kars Mutasarrıf Vekilliği"ne (Mülkiye müfettişi) Himi Bey (Uran), Ardaha'na Şükrü Bey (Kesebir), Kağızman'a Asaf Tal'at bey, Oltu'ya da Necati Bey tayin edilmişlerdi. Bunlarla birlikte Kars hakimi Mehmet Ali, Müdde-i Umumîsi Sadî Rıza, Sorgu hâkimi Burhanettin Bey'lerle, Mehmed Efendi isminde gene Kars'a bir polis memuru da, tayin edilen sivil zevâtandı. Bunların reisliğine de Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik (Renda) Bey vazifelendirilmişti. Bu heyet Mayıs sonlarına doğru Elviye-i Selâse'ye gelerek vazifeye başlamışlardı⁸³.

Görevlendirilen bu heyette, İttihat ve Terakkî'nin ileri gelenlerinden Dr. Nazım Bey, Bahriye Nazırı Cemâl Paşa, Hariciye Nazırı Halil (Menteşe) Bey ile Batum mutasarrıflığına tayin edilen Cemil (Bilsel) Bey de bulunmakta idi⁸⁴.

Kısa sürede yapılan çalışmalar sonucu, Rus istatistik ve haritalarına dayanılarak, 62 seçim mıntikasına ayrılan Elviye-i Selâse'de, 12 Haziran 1918'de plebisit'e başlanmıştı. Ondokuz yaşını doldurmuş erkek nüfusun katıldığı bu plebisitte; ilhâka "evet" için, üzerinde kırmızı ay-yıldız bulunan beyaz; ilhâka "hayır" için de, mavi kağıt kullanılmıştır.

Oylama Türk askeri makamları nezaretinde yapılmış bu durum daha sonra gerek Rusya, gerekse Kafkas devletlerinin, plebisite itirazlarına sebep olmuştur. Çünkü Gürcistan Batum ve Ardahan'dan Ermenistan da Kars'tan vazgeçmek niyetinde değillerdi.

idareyi deruhte edeceğimizden oası hakkında ayrıca düşünmek lazımdır" diyordu; BA, DH-ŞFR 87/369..

⁸³ Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara 1959, s. 85-90.

⁸⁴ Hilmi Uran, a.g.e., s. 90.

Oylamada bizzat görev almış olan (Kastamonu Mebusu) Abdulkadir Kemalî Bey, yaşadığı ilgi çekici bir olayı, Batum Mebuslarının T.B.M.M.'ne katıldıkları 5 Haziran 1920 günü dile getirmiştir; Abdulkadir Bey, oylama için Tavusker (Olur) nahiyesine geldiklerinde, kendilerini ağlayarak karşılayan halktan birinin, atının sol ayağını kaldırıp; gözyaşlarını ile ıslatarak öptüğünü, halkın ocaklarda, toprakta ve sandıklarda sakladığı Sultan Aziz m ühürlerini çıkardığını belirterek, Batum'da da bunabenzer olayların olduğuna ve bu esnada Elviye-i Selâse halkının, Türkiye'yi çok sevdiğine şahid olduğunu belirtmiştir⁸⁵.

Yapılan "halk oylaması" sonunda, İslâm ahalinin çok büyük çoğunluğu teşkîl etmesi ve "evet" demesiyle, "Elviye-i Selâse"nin Türkiye'ye ilhâkı katileşmiş oldu⁸⁶.

17 Ağustos 1918 günlü İkdâm Gazetesi oylamanın resmî sonuçlarını şu şekilde vermiştir:

ARDAHAN

Nüfus-u Umûmiyyesi	:	83 880
Anavatan'a iltihâk	:	22 644
Muhalif	:	5 7

OLTU

Nüfus-u Umûmiyye	:	20 094
Anavatan'a iltihâk	:	5 279

KARS

Nüfus-u Umumiyye	:	66 923
Anavatan'a iltihâk	:	19 376

⁸⁵ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 61-62.

⁸⁶ A. Ender Gökdemir, a.g.e., s. 22.

Muhalif : 7 0

KAĞIZMAN

Nüfus-u Umumiyye : 29 589
 Anavatan'a iltihâk : 8 338
 Muhalif : 1 40

ARTVIN

Nüfus-u Umumiyye : 38 186
 Anavatan'a iltihâk : 10 842
 Muhalif : 1 1

BATUM

Nüfus-u Umumiyye : 64 026
 Anavatan'a iltihâk : 16 317
 Muhalif : 8

Birde bunların umumî yekûnunu çıkarıyoruz;

Elviye-i Selâse'de 1273 köy, 40. 894 İslâm evi, 6.184 gayr-ı müslim evi, mecmûu 319.926 olmak üzere 273.691 Müslim ve 46.235 gayr-ı müslim nüfusu vardı.

Umumî; 161.908'dir ki, bunlardan 138.582 müslîm, 23.326'sı gayr-ı müslimdir.

Müracâat olunan ârânın netice-i umumiyesinde 87.048 kişi rey vermiş ve bunun 85.124'ü Anavatan'a iltihâka taraftar 1924'ü muhalif zuhûr etmiştir.

Ârânın dipçik, süngü ile cebren elde edildiği hakkında bazı bed-hâhânın vaki olan işââtı bir ibâret olduğu meydandadır. Böyle bir hareket neticesinde muhalif rey verenlerin adedi bu derece olmazdı⁸⁷.

Bir başka kaynağa göre de oylama sonuçları şöyle idi:

⁸⁷ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 63.

ARDAHAN SANCAĞI

Müslüman Erkek Nüfus	:	35 687
Gayr-i müslim Erkek Nüfus	:	6 952
Toplam Erkek Sayısı	:	42 819
Oy Hakkı Olan Erkekler	:	22 654
Evet Oyu Verenler	:	22 600
Hayır Oyu Verenler	:	5 4

OLTU

Müslüman Erkek Nüfus	:	9 070
Gayr-i müslim Erkek Nüfus	:	9 25
Toplam Erkek Sayısı	:	9 995
Oy Hakkı Olan Erkekler	:	5 279
Evet Oyu Verenler	:	5 279
Hayır Oyu Verenler	:	0

KAĞIZMAN NAHİYESİ

Müslüman Erkek Nüfus	:	14 607
Gayr-i müslim Erkek Nüfus	:	5 90
Toplam Erkek Sayısı	:	15 194
Oy Hakkı Olan Erkekler	:	8 198
Evet Oyu Verenler	:	8 050
Hayır Oyu Verenler	:	0
Çekimser	:	1 40

KARS

Müslüman Erkek Nüfus	:	33 006
Gayr-i müslim Erkek Nüfus	:	8 40
Toplam Erkek Sayısı	:	33 846
Oy Hakkı Olan Erkekler	:	9 446
Evet Oyu Verenler	:	9 376
Hayır Oyu Verenler	:	0
Çekimser	:	7 0

ARTVİN

Müslüman Erkek Nüfus	:	27 282
Gayr-i müslim Erkek Nüfus	:	3 553
Toplam Erkek Sayısı	:	30 853
Oy Hakkı Olan Erkekler	:	16 317

Evet Oyu Verenler	:	16 309
Hayır Oyu Verenler	:	3

BATUM:

Ayrıntılı nüfus istatistiği bulunamadı yalnız toplam erkek nüfusun 4312'sinin oy verme yetkinde olduğu bilinmektedir. Bunlardan 2669 evet, 1483 çekimser ve 160 da hayır oyu çıkmıştır.

Sonuç olarak bu üç sancaktaki erkek nüfus sayısı 138.582 Müslüman ve 23.326 gayr-i müslim olup, toplam 161 908 kişi idi. Bunlardan 87 048 kişinin oy hakkı bulunmaktadır. 85 129 kişi evet, 441 kişi hayır, 1693 kişi de çekimser oy kullanmışlardır⁸⁸.

Bu oylama, kuvvet ve zora başvurmadan, en az masrafla, en gaillesiz ve en dağdağasız yapılmış olmasından dolayı, dünyada eşi ve benzeri olmayan tek halk oylamasıdır²¹.

Oylamayı yapan heyetin başkanı olan Abdülhalik Bey'in, hazırladığı 24 Temmuz 1918 tarihli raporunda da ilgili makamlara, oylamanın sonucu ve Elviye-i Selâse halkı hakkında bilgi verilmiştir.

29 Temmuz 1918'de Sadrazam Mehmet Talat Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda; "Devlet-i Aliyye'ye iltihâk hakkındaki ârâ-yı umumîyeyi cem etmek üzere Elviye-i

⁸⁸ Cem Ender Arslanoğlu, 11 Ekim 1918 tarihli İZVESTIYA gazetesini kaynak göstererek yukarıdaki sonuçları vermektedir; Cem Ender Arslanoğlu, Kars Millî İslâm Şurası (5. 11. 1918 — 17. 1. 1919) ve Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkata-i Millîyesi (18 Ocak-13 Nisan 1919), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986; ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 491-492.

Selâse'ye azîmet etmiş olan Nezâret-i Celîleleri müsteşarı Abdülhalîk Beyefendi tarafından ârânın suret-i cem'îne dair tanzîm edilmiş rapor ile netice ârâyı mübeyyin mahallerince muntazım edilmiş altmışiki kıta mazbata ve bir kıta cetvelin gönderildiğini ve raporla münderic iki sandık ile rey pusulaları numunelerinin daire-i nezârette mahfuz bulunduğuna dair varîd olan 28 Temmuz 1918 tarihli ve 14.464 numaralı tezkîre-yi aliyyeleri Meclis-i Vükelâca lede-l mütâlâ'a zat-ı devletleriyle, Adliye nazırı Cemil marif nazırı Nazım beyefendiler hazretlerinden mürekkeb bir encümeni vükelâ teşkîl edilerek iltihak meselesinin ta'yin şeklinin taht-ı karara alınması bi't-tensîb müşarileyhe tebligât icrâ edilmiş salif'üz-zikr evrâk takımıyla sûb-ı devletlerine iade kılınmıştır efendim⁸⁹diyordu.

Elviye-i Selâse'deki oylamanın mazbatalarını götürmek ve Padişah'tan ilhâkı istemek için, Elviye-i Selâse'yi temsilen 20 kişilik bir heyet Abdülhâlik Bey ile birlikte İstanbul'a gitmişlerdir. Heyet İstanbul'a ulaştığında Sultan Reşâd ölmüş yerine VI. Mehmed Vahideddîn geçmişti (3 Temmuz 1918).

Bu heyet 15 Ağustos 1918 günü, Padişah'ın huzuruna kabul edilmiştir. Heyet adına, Ardahan murahhası Rasîm Bey ve Batum murahhası Bünyan Murad Efendi teşekkürlerini arz etmiş; Padişah da Elviye-i Selâse'nin tekrar ilhakından büyük memnunluk duyduğunu bildirmiştir⁹⁰.

⁸⁹ BA, DH 1. UM 20-19/13-13.

⁹⁰ F. Kırzioğlu, Edebiyatımızda s. 146.

Sultan Vahideddîn, aynı gün "Elviye-i Selâse Halkına" başlığı altında yayınlandığı bir Hatt-ı Hûmâyûn'da; Osmanlılarla, Elviye-i Selâse halkı arasındaki, köklü ve eski bağların koparılamayacağını isbat edildiğini; ilhakın resmen kabûlüyle artık, Osmanlı topraklarından sayılan bu yerlerde idârî işlerin ona göre yapılacağını bildirmiştir.

Dahîliye Nezâreti'nden Ardahan'da idâre-i mülkîye me'muru Şakir Bey'e gönderilen 5 Eylül 1918 tarihli yazıda, "Elviye-i Selâse'nin iltihakı hakkındaki hatt-ı hümayûnun Oltu'ya tebliğ edilmediğinin anlaşıldığı bildiriliyor, hemen tebliğ edilerek, merâsim-i mutâde ile neşr ve i'lânı" isteniyordu⁹¹.

Daha sonra, Kars Hükümet Konağı Meydanı'nda, ordu erkânı ve halkın huzurunda okunan Hatt-ı Hûmâyûn şöyle idi:

"ELVİYE-İ SELÂSE AHÂLİSİ'NE"

"Cedd-i emcedimiz Yavuz sultan Selîm ve Kanunî Sultan Süleyman hazerâtının ahd-i berrin-i şevketlerinden itibaren peyderpey zamime-i mülk-i Osmânî kılınmış ve üç asır müddetle zîr-i idâre-i saltanat-ı osmâniye'de bulunmuş olan Kars, Ardahan, Livana, Batum kaleleriyle mülhakâtı, geçen 93 harb-i meşûmu neticisinde tazmînât-ı harbiyeye mukâbil eyâdî-i âdâya intikal eylemiş idi. O zamandan beri hâmi-i İslâm olan Makâm-ı Hilâfe-i Muazzamamızın enzaı-ı şefkât ve übüvveti maderî vatandan iftirâk etmiş olan mahâll-i mezkûre ahalîsinin ahvâl-i hüzn-iştimaline in'itaftan hâli kalmamış olmakla, buraların tekrâr Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânemize iltihâkını imkân-pezir

⁹¹ BA, DH-ŞFR, 91/58.

buyurmuş olan Cenâb-ı Vâcibü'l-mülk Hazretleri'ne arz-u hamd ve şükrân-ı bî-pâyân eylerim. Müttefikîn-i Haşmetkârınım Almanya İmparatoru ve Avusturya ve Macaristan İmparatoru ve Kralı ve Bulgaristan Kralı Hazerâtıyla Saltanat-ı Seniyye-i Mülûkânemiz murahhaslarının Brest-Litovsk beldesinde Ruslarla akdettikleri musâlâhanâmeye tevfi kan ârâ-yı umûmîye-i ahâliye mürâcaat olunmuş ve bu esnâda müslîm ve gayr-i müslîm sekene-i mevcûde-i mahalliye taraflarından hakk-ı şâhânemizde bâdi-i memnuniyet-i fevkalâde olmuştur. memleketlerinizin mader-i muazzez vatana iâde-i irtibât ve iltihâkı husûsunda vâki olan istida ve talebiniz bu kerre tahtgâh-ı Saltanat-ı Seniyyemizde irsâl ve ib'âs eylediğiiz heyet-i mahsusa canibînden tekrar ve teyîd kılınarak Osmanlılıkla beyninizde cây gîr olan revâbıt-ı kadîme ve tarihîyenin hiç bir suretle dûçar-ı inhitat ve zevâl olmayacağı isbât kılınmış olmakla, bu bâbtaki memnuniyeti Mahsusa-i Şehriyarânemizin cümlenize tebliğine ve heyet-i mezkûre âzâsının selâm-ı Hûmâyûnumuzla taltiflerini irâde ve memleketlerinizin memâlik-i şâhânemize iltihâkı husûsundaki arzusunun kabulü ile Eczây-ı Memâlik-i Osmaniye'den addolunması ve umûr-ı idâresinin ona göre tanzîmini Heyet-i Vükelâmıza emreyledim. Şu hadîse-i müteyemminenin devlet ve milletimiz hakkında bâdi-î hayır ve saâdet olmasına Dergâh-ı Bari'den taazarru ve niyâz eylerim. Cenâb-ı Hakk cümlenizi muvaffak bi'l-hayr buyursun, â m î n "92.

14 Eylül 1918'de, Padişâh'ın "ilhâk Beyânnâmesi"nde söz verdiği şekilde, Elviye-i Selâse'de idarî teşkilâtın ku-

92 Hilmi Uran, a.g.e., s. 96.

rulması için beş maddelik bir kararname hazırlanmıştır. Bu kararname şöyle idi:

Madde 1 — Batum, Kars ve Ardahan ile mülhakâtında Batum ve Kars Livâlarından mürekkeb Batum vilayeti teşkil edilmiştir. Dahiliye Nezâreti bu madde ile ilgili olmak üzere, 3 Ekim 1918 tarihinde Ahıska'da idâre-i mülkiye memuru Emin Bey'e gönderdiği (tel) yazıda, Batum vilayeti teşkili hakkındaki 14 Eylül 1918 tarihli kararnameye dayanarak, o bölgede mülkiye teşkilâtı meydana getirileceğini bildiriyor ve lâzım gelen me'murların yola çıkarıldıklarının ahâliye bildirilmesini istiyordu⁹³.

Batum livâsı: Orta Batum, Çürüksu, Borçka, Maradit, aşağıacara, Yukarıacara, Artvin, Ardanoç ve Savşat kazalarıyla otuzbeş nâhiyeden ve Kars Livâsı: Ardahan, Göle, Çıldır, Nefsi Kars, Şüregel, Akbaba, Zorşat, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Nahçıvan, Oltu, Tavuskert ve Poshof kazâları ile altmışbeş nâhiyeden mürekkebirdir.

Madde 2 — Elviye-i mezkûre idâre-i husûsiyetleri itibâriyle umûmîye-i vilâyet kanûnuna tevfikân elviye-i gayri mülhâkadan olup, yalnız idâre-i umûmiyelerinden dolayı vilâyete merbut olacaklardır.

Madde 3 — Mevâdd-ı ânifede mezkûr vilâyet ve Livâ, kazâ ve nâhiyeler birinci sınıf itibâr olunmuştur.

Madde 4 — İşbu kararnâme tarih-i neşrinden itibâren mer'îdir.

Madde 5 — İşbu kararnâmenin icrâsına Heyet-i Vükelâ memurdur.

⁹³ BA, DH-ŞFR, 92/31.

Meclis-i Umûmînin ictimâında kanûniyeti teklif olunmak üzere işbu karânamenin mevki-i mer'iyete vaz'ını irâde eyledim.

Dahiliye Nazırı İsmail	Sadrazam Vekili ve Harbîye Nazırı Enver	Şeyhülislâm ve İvkâf-ı Hümayun Nazırı Musa Kâzım
Adliye Nâzırı ve Şûra-yı Devlet Reisi Halil	Bahriye Nâzırı Ahmet Cemâl	Hariciye Nâzırı Ahmet Nesîmî
Nâfîa Nazırı Ali Münif	Maarif Nâzırı Nazım	Ticaret ve Ziraat Nâzırı Mustafa Şeref
Posta ve Telgraf ve Maliye Nâzırı Vekili Hüseyin Haşîm		İâşe Nâzırı Kemâl ⁹⁴

⁹⁴ BA, DH. İ. UM, E-40/30; Hilmi Uran, a.g.e., s. 104-105.

II. BÖLÜM

C- MONDROS MÜTAREKESİ VE ELVİYE-İ SELASE

1- Mütareke Öncesi Türk Ordusunun Kafkasya'dan Geri Çekilmesi

Kafkas cephesinde Türk kuvvetleri Bakü'yü işgal etmiş, bir yandan Tebriz'e diğer yandan Dağıstan'da Demirkapı'ya kadar dayanmışlardı. Fakat güney cephesindeki orduların mağlubiyeti; hatta ordu komutanlarının da mütareke imzalanmasını istemeleri, Osmanlı Devletini mütareke istemeye mecbur kıldı.

Bulgaristan'ın 26 Eylül 1918'de mütareke isteyip 29 Eylül'de mütareke imzalamasıyla İstanbul da İtilaf Devletlerinin tehdidi altına girdi. Almanya 4 Ekim'de, Avusturya'da 5 Ekim'de mütareke isteyince, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın hükümeti kurduğu ilk gün; 14 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti de resmen mütareke isteğinde bulundu. 21 Ekim 1918'de de IX.Ordu Kumandanlığına verilen emirle Brest-Litovsk'la kazanılan toprakların dışındaki yerlerin 24 Ekim tarihinden itibaren 6 hafta içinde boşaltılması istendi.

Osmanlı Devleti Kafkaslardan çekilmeyi oradaki hakimiyetini Brest-Litovsk'a aykırı bulduğu için değil, o zamanki askeri ve siyasi şartlar gereği kabul etmişti. Zaten savaşın gidişatı iyi değildi. Eğer Kafkasya'yı kendi isteğiyle boşaltırsa, Elviye-i Selâse'nin de elde tutulabileceği düşünülmüştü. Aslında bu Ahmet İzzet Paşa'nın ve

kabinesinin görüşüydü. Enver Paşa bu konuda hemfikir değildi. 15 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya bir telgraf gönderdi ve; "Belki görünüşte Kafkasya'dan kuvvetlerimizi çekmiş görünmeye mecbur kalacağız" diyerek, bundan sonra artık bölgenin kendi kuvvetlerine dayanacağını, buralarda kalacak olan kuvvetlerimizin teşkilâtlarının genişletileceğini ve onlara her türlü eleman ve cephanenin temin edileceğini bildirdi¹. Fakat hadiseler Enver Paşa'nın görüşlerini doğrulamadı ve Osmanlı Devleti Kafkaslardan çekilmek zorunda kaldı.

2.Mütareke'de Elviye-i Selâse ile İlgili Maddeler

27 Ekim 1918'de Mondros'ta başlayan mütareke görüşmelerinde, Osmanlı Devleti adına Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Kurmay Yarbay Sadullah Bey, İngiltere ve müttefikleri adına da Amiral A.Calthorpe katılmışlardı².

Mütareke'de Elviye-i Selâse'yi doğrudan ilgilendiren 11. ve 15. maddelerdi. 11. madde;

"İran'ın şimalî garbi kısmındaki kuva-yı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir.

Mavera-yı Kafkas'ın evvelce kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir." 15. madde ise; "Bilcümle hutut-i hadidiyeye İtilaf murakabe

¹ S.Esin Dayı a.g.e., s.72.

² Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya...c.1, s.21.

zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyanında elyevm hükûmet-i Osmaniye'nin taht-ı murakabesinde bulunan Maveray-ı Kafkas hutut-i hadidiyesi aksamı dahildir, işbu Kafkas hutut-i serbest ve tam olarak İtilaf memurlarının taht-ı idaresine vazedilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazarı dikkate alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dahildir. Hükûmet-i Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır"³ şeklindeydi.

İngiltere 11. maddeye dayanarak Türk birliklerinin Elviye-i Selâse'yi de boşaltmasını istiyordu. Ancak Rauf Bey halen sükûn içinde bulunan üç sancak bölgesinin boşaltılmasının mutlak surette hükûmetsizlik ve anarşi doğuracağını, bunun da İtilaf Devletlerinin işine yarayacak bir hal olmayacağını bildirerek bu isteğe karşı çıkmıştır⁴. Bunun üzerine Elviye-i Selâse'nin gerekli incelemelerden sonra tahliye edilip edilmeyeceğine karar verileceği hususunda anlaşılmıştır. Böylece üç sancak şimdilik elimizde kalmıştı.

Rauf Bey, 15. maddeye göre Batum'un İtilaf Devletleri tarafından işgalinin, oradaki mülki idaremize son vermek amacı taşıyıp taşımadığını da sormuş; Calthorpe da böyle bir niyetleri olmadığını bildirmiştir hatta Batum petrolerinden dahi faydalanabileceğimizi söylemiştir⁵. Bu arada üç sancaktaki mülki idarecilerimiz, gelişmeler hakkında sağlıklı ma'lumat alamadıklarından yakınıyor ve bu bölgemizde bir belirsizlik hüküm sürüyordu.

³ Nihat Erim, a.g.e., s.521,522.

⁴ Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları" Yakın Tarihimiz I, s.304.

⁵ Rauf Orbay, a.g.e., s.401.

Öyle anlaşılıyor ki mütarekenin 11. maddesindeki "..... gerekli incelemelerden sonra Elviye-i Selâse'nin tahliye edilip edilmeyeceğine karar verileceği hususu, Osmanlı Devletinde bu mıntıkada tekrar halk oyuna müracaat edilebileceği kanaatini uyandırmıştır.

Nitekim Batum şehbenderliğine yazılan bir yazıda; "İtilaf Devletlerince işgali muhtemel bulunan Batum'da referandum yapılması ihtimali bulunduğu orada gösterilecek kabiliyetli ve adaletli bir idarenin memleketin geleceğine tesir edebileceğinden bahsediliyor, Batum mutasarrıfı olan Cemil (Bilsel) Bey de, 10 Kasım 1918'de Dahiliye Müsteşarına yazdığı yazıda; "Hükümet-i Mülkiye baki kalmak üzere Batum'un İtilaf Devletleri askerlerince işgal olunacağı ve tetkik edildikten sonra icab ederse tahliye edileceğinin ajanslarda okunduğunu, bu tebliğin ne dereceye kadar doğru olduğunun ve tekrar rey'e müracaat ihtimali olup olmadığının beyan buyurulmasını, buraya ait nokta-i nazar hakkında biraz ma'lumat verilmesini istiyordu"⁶.

28 Kasım 1918'de Dahiliye Nezareti'nden Batum mutasarrıflığına gönderilen cevabi telgrafta da, Batum'un İtilaf kıtaatı tarafından işgalinin mütareke ahkamından olduğu; lakin tahliyenin Memurin-i Mülkiye'ye şümulü olmadığı bildirilmişti⁷.

Mondros bu haliyle bile, Osmanlı Devleti için çok ağır şartlar taşıyan bir mütarekeydi. Bizimle beraber savaşan diğer devletlerin imzaladıkları mütarekelerde yerine

⁶ BA, DH.İ.U.M, E-49/41.

⁷ BA, DH-ŞFR, 93/298.

getirilmesi bu denli güç istekler yeralmıyordu. Fakat mütarekeyi imzalamama gibi bir şansları olmayan Osmanlı Delegeleri 30 Ekim 1918'de mütareke şartlarını kabul etmek zorunda kalmışlardı⁸.

15 Eylül 1918'de zaptedilen Bakü, 16/17 Kasım günü, Tebriz de, 18 Kasım'da Türk kıtaları tarafından tahliye olunmuştur. Azerbaycan ve bütün doğu Kafkas bölgesini boşaltan Türk kuvvetleri, 4 Aralık'ta Arpaçay üzerindeki, 1877 sınır hattına gelmişlerdi.

Kafkaslar'dan çekilen ordunun büyük kısmı Batum'da toplanmış; araçsızlık dolayısıyla bunların nakli güçleşmişti. İngilizlerden, mütemadiyen demiryollarının durumu kastedilerek, vapur istenmesine ve mütareke'nin 11. maddesindeki; "Ahâlînin ihtiyacının tatmini, nazar-ı dikkate alınacaktır" açıklamasına rağmen, Türk Ordusu'nun nakliyesine yardımcı olunmadığı gibi mevcut araçlardan da mahrum edilerek, yürüyerek geri dönmeleri istenmiştir⁹.

Nihayet İngilizler, 11 Kasım 1918'de, İstanbul'daki iribat subayları Frank Chilton aracılığıyla, İstanbul Hükümeti'ne, Mütarekenin 11. maddesine ek bend olarak

⁸ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.142.

⁹ 13 Kasım 1918'de, İstanbul'da kurulan Muhtelit Mütareke Komisyonu Başkanlığı'na seçilen Galip Kemâlî Söylemezoğlu, İngilizler'in İstanbul'daki Fevkâlade Komiser Muavini olan General Deeds ile yaptığı görüşmedep; General Deeds'ten vapur istemiş fakat, isteği reddedilmiştir. Bunun üzerine "Bu kış kıyamette onbinlerce asker karadan nasıl memleketlerine dönerler" deyince, General; "Oraya nasıl gittilerse, öyle dönerler" demiştir. Söylemezoğlu'nun; "Kafkas Dağları'nı aşarak gelmeye mecbur edilirlse mazallah soğuktan donarlar" demesi üzerine, General; "Donarlarsa, donsunlar." cevabını vermiş fakat, yaptığı büyük gafın farkına vararak hemen özür dilemiştir. S. Esin Dayı, a.g.e., s. 73.

verdikleri bir notada; bütün Türk kıtalarının elemanları ve cephaneleriyle birlikte, Elviye-i Selâse'yi terk etmelerini istemişlerdir¹⁰.

Halbuki 11. madde Elviye-i Selâse'nin gerekli incelemelerden sonra tahliye edilip edilmeyeceğine karar verilmesini öngörüyordu. İngilizler bu şartı kendiliğinden bozmakta ve derhal üç livanın boşaltılmasını istemektedir. Bu haksız ve yersiz isteği Osmanlı Hariciyesi ne red ne de protesto etmiştir.

Ancak, 23 Kasım 1918'de Harbiye Nezareti, IX. Ordu Kumandanı'na; İngilizlerin Kars, Ardahan ve Batum'un tarafımızdan tahliyesini istediklerini, birliklerimizin kışı burada geçirmeleri için İngilizler nezdinde teşebbüse geçildiğini bildirmişti¹¹.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, İngiliz İrtibat Subayı Yarbay Murphy'e; "askerimizin, bu kışı Elviye-i Selâse'de geçirebilmesi için müracaatta bulunmuştur. Ancak Murphy, 24 Kasım'da, "İtilaf Harb Konseyi, sonradan işgal olunan üç livadan kıtaların tahliye işinin mütareke hükümlerine göre yapılmasını kararlaştırmıştır." şeklinde cevap vermiş ve böylece bu hususta ısrarlı olduklarını belirtmiştir.

25 Kasım 1918'de Harbiye Nâzırı namına Cevad imzasıyla, IX. Ordu Kumandanı'na gönderilen emirde; Elviye-i Selâse'nin tahliyesi bildirilmiştir.

¹⁰ Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekenamesi'nde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar" Belleten XXI/84 Ekim 1957'den ayrı basım, Ankara 1957, s. 573-574.

¹¹ ATASE Arşivi Kıs. 56, A. 1-2, D. 19 (223), F. 17 (8)'den naklen, S. Esin Dayı, a.g.e., s. 74.

Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 26 Kasım 1918'de, Elviye-i Selâse'nin boşaltılması için verilen emre karşı şu mülâhazada bulunmuştur;

"Mütareke şartlarında, Elviye-i Selâse'nin boşaltılması, yerinde tedkikat yapıldıktan sonraya bırakılmıştı. Bu henüz yapılmamıştır. Evvelâ, bir heyet gelip görmelidir... osmanlı askeri burasını boşaltırsa kim işgal edecektir. Ermenilerin ve Gürcülerin bir hakları yoktur. Ruslar gelirse, buna itiraz olunamaz. Bu memleketleri boşaltıp, anarşi içinde bırakmak ve yüzbinlerce insanı heder etmek, insanlığa aykırıdır. Brest-Litovsk hududu dışında ve Elviye-i Selâse'de Müslümanlar, Ermeni ve Gürcü hakimiyetine girmemeye ve müdafaa etmeye karar vermişlerdir."

Fakat bu çok doğru mütalâaları, İngiliz'lere anlatmak mümkün olmamış, Türk askeri Elviye-i Selâse'den çekilmek zorunda kalmıştır^{1 2}.

19 Aralık 1918'de Dahiliye Nazırı Mustafa Ali imzasıyla, Erzurum vilayetine çekilen telgrafta; "Düvel-i İ'tilâfiye ile mün'akid mütârekenâme mûcibince Elviye-i Selâse'nin askerimizden tahliyesine başlandığı bildirilerek, oradaki kıt'aatın nezdinde ve depolarındaki esliha ve mühimmattan başka birçok techizat ve milyonlarca erzak bulunduğu ve bunların, tayin olunan mühlet zarfında harbi umumîden evvelki hudud gerisine nakledilebilmesi için Erzurum'da, ahalinin elindeki kağrı, at arabası, kızak gibi her nev'î vesaitten faydalanılarak tanzimen Sarıkamış'a sevkleri ve dokuzuncu ordu ile muhabere edilerek bilcümle

^{1 2} Tefik Bıyıklıoğlu, a.g.m., s. 576.

emvalin dahile nakledilmesi ve netice hakkında ma'lumat verilmesi" isteniyordu¹³.

3. Türk Ordusu'nun Elviye-i Selâse'den Çekilmesi

IX. Ordu artık işgal edileceği kesinleşen fakat bunun ne zaman olacağını kestiremediği Batum'dan, 10 Aralık itibariyle çekilmeye başlamıştı.

Bunun üzerine, 17/18 Aralık 1918'de Batum'a gelen iki İngiliz savaş gemisi, 19 Aralık'ta limanı kontrol altına almış ve şehrin idaresi çeşitli milletlerden kurulu bir heyete bırakılmıştır¹⁴.

24 Aralık'ta İngiliz Kıtaatı Kumandanı, Batum Müstahkem Mevkî Kumandanı Cemal Paşa'ya; Batum'un işgal edildiğini ve İngiliz bayrakları çektiklerini bildirerek, Türk bayrağı çekilmemesini istemiştir¹⁵.

İngilizler, mütareke görüşmelerinde gayelerinin buraları Türkiye'den ayırmak olmadığını ve Almanların Kafkaslar'a sızmasını önlemek için Batum'un işgal edileceğini belirtmişlerdi. Yeni Osmanlı mülkî idâresi Elviye-i Selâse'de kalacaktı. Hatta Dahiliye Nezâreti'nin, 28 Kasım 1918 tarihinde Batum mutasarrıflığına çektiği cevabi tel yazısında da bu şekilde bir ma'lumat vardı¹⁶.

¹³ BA, DH-ŞFR, 94/179.

¹⁴ Selahattin Tansel, a.g.e., s. 52.

¹⁵ ATASE arşivi, Kıs.: 252, Arş. 4-8314, D. 3, F. 15-1'den naklen, S. esin Dayı, a.g.e., s. 76.

¹⁶ BA, DH-ŞFR, a.g.b., 93/298.

Fakat, daha sonra İngilizler'in, Batum'dan Osmanlı mülkî teşkilâtının da çekilmesini istemeleri üzerine, Dahiliye Vekâleti, 29 Aralık'ta Batum mutasarrıfına; Batum Mülkî Hükümetinin İngilizler'e teslim edilerek memurların geri dönmelerini emretmiştir¹⁷.

Aynı gün, Batum mülkî idaresi ve limanını teslim alan İngilizler, limana bir reis tayin etmişlerdi¹⁸.

30 Aralık 1918'de, Batum'daki İngiliz İşgal Komutanı, Y. Şevki Paşa'yı ziyaret ederek, Batum bölgesindeki bütün askerî birliklerin tahliyesini istemiştir¹⁹.

Y. Şevki Paşa, Hükümetin ilgili emri ve İngiliz Generali ile yaptığı görüşmeden sonra, 3 Ocak 1919'da Harbiye Nezareti'ne şu yazıyı göndermiştir:

"Kars'tan Harbiye Nezareti'ne,

Batum Hükümet-i Mülkiyesi'nin ve postahanesinin İngilizler'e teslimi hakkındaki emr-i devletleri alındı ise de, Elviye-i Selâse'nin aksâm-ı sâiresi umûr-u mülkiyesinde bir İngiliz işgali halinde ne şekil alacağını şimdiden bilinmesine pek lüzum vardır. İşbu işgal hakkında 26/12/34 tarih ve 10494 harekât numaralı emr-i sâmilîleri ahkam-ı (şifre okunamadı) olacak ise, muhakkakane jandarma teşkilâtının şimdiden icrâası ve eğer ordu ile beraber hükümet-i mülkiyemizde terk-i mevki edecek ise, ona göre ahâlinin hukukunu temîn ve meşagil ruzmeresini idâre ve

¹⁷ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 76.

¹⁸ ATASE Arşivi, Kıs. 56, A. 1-2, D. 19-223, F. 35'den naklen, S. Esin Dayı, a.g.e., s. 76.

¹⁹ ATASE Arşivi, Kıs. 29, A. 1-1, D. 31-114, F. 4-1'den naklen, S. Esin Dayı, a.g.e., s. 76.

idâmeye kafî Teşkilât-ı Mahalli'ye yapılması icâb eder. İhsârat-ı yapabilmek için ileride bir de tayayyür etmemek üzere, bir şeklin tekrar ettirilerek orduya sür'at-i tebliğine müsâade buyurulmasını istirham ederim."

IX. Ordu Kumandanı

Şevki

3 Kânûn-u sâni 35²⁰

Yani Yakup Şevki Paşa, İngilizlerin işgal keyfiyetinin, idarî teşkilâtı da içine almasından endişe duyuyor, eğer böyle bir hareket vuku bulursa ahâlinin hukukunu temîn edebilecek bir mahallî teşkilâtlanmaya gitmek gerektiğinden bahsediyor ve bu hususta emir verilmesini istiyordu.

Bu sırada Ordumuzun Batum'dan nakli devam etmekteydi. Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa ile İstanbul'daki İtilaf İşgal Kumandanı arasında 6 Ocak 1919'da yapılan görüşmelerde; Batum'dan tahliye edilecek olan kıtalarımızın beraberinde "silah, mitralyöz ve toplarını" götürmeleri kararlaştırılmış ve bu karar aynı gün IX. Ordu Kumandanı'na bildirilmişti²¹. Fakat, İngiliz Karadeniz Ordusu Kumandanı olan General milne, bu kararı ihlâl ederek, askerlerimizin, silahlarını götürmesine engel olmuştur. Türklerden alıkonulan bu silah ve cephaneler, daha sonra, İngilizler tarafından kurdurulan Ermeni ve Gürcü çetelerine dağıtılmıştır.

²⁰ ATASE Arşivi, Kls. 5, A. 1-3, D. 36, F. 10'dan naklen, S. Esin Dayı, a.g.e., s. 77.

²¹ ATASE Arşivi, Kls. 5, A. 1/3, D. 36, F. 12-1'den naklen, S. Esin Dayı, a.g.e., s. 77.

Bu çeteler boşalttığımız yerlere baskınlar yaparak, İslâm ahaliye her türlü kötülüğü yapmaktan çekinmiyorlardı. Bu durum karşısında İngilizler'in dikkati çekilmek suretiyle olayların önü alınmak istenmişse de gözle görülür bir iyileşme sağlanamamıştır.

12 Ocak 1919'da İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nde Erzurum vilayetine çekilen cevabî telgrafta; Iğdır'ın tahliyesi üzerine avdet eden Ermeniler'in ahali-i İslâmiye'yle mezâlim ikâ ettiğinin, mütareke komisyonuna me'mur İngiliz Generali Rids'e beyan edilerek dikkatinin çekildiği; Generalin de, bu hususta icab edenlere gerekli tebligatın yapılacağını, ifade ettiğini Hariciye Nezareti Celîlesi'nden bildirilmiştir"²² deniyordu.

Fakat bu ve benzeri ikazlara İngilizler tarafından gereken önemin verilmediği aynı mahiyetteki hadiselerin artarak devam etmesinden anlaşılmaktadır.

30 Aralık 1918'de IX. Ordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezareti'ne gönderilen 6373 sayılı şifrede de, "Batum'da istasyon civarındaki bir binada bulunan bir bölüğümüzü İngilizler, binayı yakacağız diye, dışarı çıkarmışlar ve sonra da binadaki silah ve cephaneyi toplayıp götürerek ermeni askerlerine dağıtmışlardır"²³ deniyordu.

İngilizler, Elviye-i Selâse'nin terkini istedikleri günden itibaren bölgenin bir an evvel boşaltılması için baskı yapıyorlardı. Bunun sebebi, ordu için gerekli olan gıda

²² BA, DH-ŞFR, 95/106.

²³ ATASE Arşivi, No: 1/1, Kls, 4, Dos. 18, Fih. 45'den naklen Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, a.g.c., s. 386.

maddesi ve mühimmatın nakline engel olarak; hem orduyu hem de ordunun çekildiği yerlerdeki halkı, aç ve sefil bırakmak idi. Böylece, ordunun beslenme kaynaklarını keserek; daha sonraki muhtemel direnişi, şimdiden önleyebileceklerini düşünüyorlardı.

Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi'nin İstanbul'daki İngiliz yetkilileri ile yaptığı görüşme ve yazışmalara rağmen; boşaltma işlemi, Mart 1919 tarihine kadar ertelettirilememiştir.

IX. Ordu Kumandanı Y. Şevki Paşa, Batum boşaltılsa bile, Kars ve Ardahan'ı boşaltma işini yavaştan almak, hiç olmazsa, Şubat 1919'da kadar uzatmak niyetinde idi.

Y. Şevki Paşa, bu konuda 7 Ocak 1919'da İngiliz Generali Forestier Walker ile Kars'ta üç saatlik bir görüşme yapmıştır. Görüşme'de, General, tahliyenin ne zaman sonra ereceğini sorduğumda, Y. Şevki Paşa, sebeplerini de belirterek; ancak Şubat sonlarında mümkün olacağını söylemiştir. buna kızan General, Paşa'ya; geri çekilmeyi kasıtlı olarak uzattığını ve bu durumu Dersaadet'e yazarak, şikayette bulunacağını belirtmiştir.

General Walker, ordu Erzurum'a çekilirken, orduya orada ancak bir ay yetecek kadar yiyecek götürmelerini; geri kalanının İngiliz memurlarına teslim edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Yakup Şevki Paşa; "..... ordumu geride Erzurum mıntıkasında aç öldüremem, bu talebi ve ısrarınızı Harbiye Nâzırı'na yazarım; alacağım cevaba göre, hareket edebilirim" cevabını vermiştir²⁴.

²⁴ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 78.

Bu şekilde İngilizler'i oyalayarak eldeki silah, cephane, mühimmat ve erzağı halkın elindeki bütün vesaitten de faydalanarak önce Sarıkamış'a sonra da Erzurum'a taşıtan ve bu hususta Dahiliye Nezareti ile işbirliği yaparak, Nezaretin, Erzurum vilayetini, söz konusu nakile yardımcı olmaları hususunda ikaz etmesini sağlayan²⁵ Y. Şevki Paşa'nın Millî Mücadele'ye katkıda bulunacak olan bu hizmetini unutmamak gerekir. Erzurum'a taşınan bu kuvvetler daha sonra XV. Kolordu adını alarak ve Doğu Harekâtını başarıyla neticelendirerek, Türk İstiklâl Mücadelesi'nin sayısız destanlarından birini yazmıştır.

IX. Ordu Karargâhı, 13 Ocak'ta Kars'tan Erzurum'a nakledilmiş; 25 Ocak'ta bütün Türk birliklerinin Elviye-i Selâse'yi terki tamamlanmıştır.

Vükelâ Meclisi'nin 1 Ocak 1919'da aldığı karar gereğince; Kars ve Ardahan'daki mülkî memurlarında bu raları terk etmeleri gerekiyordu²⁶.

Memurîn ve Sicil-i Ahval Müdüriyeti'nden Batum mutasarrıflığına çekilen 9 Ocak 1919 tarihli cevabî telgrafta da, Kars memurlarının Tiflis, Batum yoluyla avdetlerinin temin edilmesi istenmiştir²⁷.

Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey; "1335 (1919) senesi Ocak ayının dondurucu bir kış gününde, kırık gönülle ve gözümüz, gönlümüz arkada kalarak Kars'tan çıktık.

²⁵ BA, DH-ŞFR, a.g.b, 94/179.

²⁶ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 78.

²⁷ BA, DH-ŞFR, 95/78.

Bu bir hezimet değildi, bir kaçış da değildi. Çünkü görünürde ne karşımıza dikilmiş, ne de ardımıza takılmış bir düşman yoktu. Fakat, istemeye istemeye de olsa, işte, gidiyorduk ve kendimizi buna mecbur görüyorduk. Biz bu uğursuz mütarekenin hükümlerine uyarak çıkıyorduk²⁸ di-yordu.

Türk Ordusu'nun henüz mütâreke imzalanmadan önce çekileceği haberleri ve nihayetinde İslâm ahali bu mıntıkadan çekilmesi arasında heyecanın artmasına ve paniğe sebep olmuştu. Fakat aynı zamanda millî teşkilâtlanmalara giden yolu da açmıştı²⁹.

Bunlardan biri de 5 Kasım 1918'de kurulan *Kars Millî İslâm Şurası*'dir³⁰.

²⁸ Hilmi Uran, a.g.e., s. 111.

²⁹ Abdülhalûk M. Çay ve Yaşar Kalafat, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvva-yı Millîye Hareketleri, Türk kültürünü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1990, s.....

³⁰ Bu millî teşekküllerin başında gelen Kars Millî İslâm Şurası aynı zamanda ilk Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti özelliğini de taşımaktadır. Millî Mücadelemizin başarıya ulaşmasında, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri'nin ve bunları kurup yaşatan mahalli önderlerin her türlü takdirin ötesinde olan faaliyetlerini daima hatırlamak ve hatırlatmak boynumuzun borcudur. Kongreler yapan ve Kars Millî İslâm Şurası Hükümetini kurarak, Batum'da "Sadâ-yı Millet", Trabzon'da "İstikbâl", Erzurum'da "Albayrak" gazeteleri vasıtasıyla içeride halkı bilinçlendirme ve dışarıya yapılacak yayınlar, gönderilecek delegeler aracılığıyla millî haklarımızı tanıtmak yolunda çaba harcayan bu insanlar 17/18 Ocak 1918 günü Kars'ta toplanan Büyük Kars Kongresi'nde hükümetin adını "Cenub-ı Garbi-Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Millîyesi" şeklinde değiştirmişlerdir. Ancak İngilizler 13 Nisan 1915'de Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti parlamantosunu basarak hükümeti dağıtmış ve üyelerini Malta'ya sürgüne göndermişlerdir. Bununla da yetinmeyerek Kars'ı Ermeni idaresine bırakmış ve Ermenilerin birkez daha İslâm ahaliye karşı giriştiği katliama göz yummuş hatta tabiri caizse yataklık etmişlerdir. Bu mezâlime ileride değineceğiz. Elviye-i Selâsedeki millî teşekküller ve bunların faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S. Esin Dayı, Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilâtlanma, Erzurum 1991, s. 90-153.

İngilizler 17/18 Ocak günü toplanan Büyük Kars Kongresi'nde Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti adını alan Kars Millî İslam Şurasının parlamentosunu 13 Nisan 1918'de basarak hükümeti dağıtmışlardı.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümetini dağıtmakla millî uyanışı da bertaraf edebileceğini sanmak gibi bir yanılgıya düşen İngiltere onun yerini alan millî şuraların, ki bunlara örnek olarak Oltu Millî İslam Şurasını verebiliriz, varlığından ve faaliyetlerinden duydukları rahatsızlığı 21 Nisan 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdikleri bir tezkere ile dile getirmişlerdir.

22 Mayıs 1919 tarihinde Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen yazıdan anlaşıldığına göre Şevket Turgut Paşa, bu hususta III. ve XV. Kolordular tarafından gereken tahkikat ve tedkikatın yapıldığını bildirerek; şu bilgiyi vermektedir: "... İngilizlerce hasıl olan su-i zanın kıtaatımızın Elviye-i Selâse'yi tahliyesinden sonra ahali-i İslamiye tarafından teşkil olunan millî şuraların faaliyetinden ve dahil-i memalikde müdafaa-i hukukumuz hadim vilayat-ı şarkiye cemiyetlerine kendi nokta-i nazarlarına göre bir şekil ve mahiyet vermelerinden inbiâs etmekte olduğu muhakkaktır. Binaenaleyh sahip ve hakim bulunduğumuz ana memlekette asker toplayarak Kafkasya'ya taarruzu besler bir gaye takip eden hiçbir şuranın ne evvel ve ne ahir teşkil etmediğini arz eder, İngilizlerin de tatminine delalet-i efhamanelerini istirham eylerim"³¹.

³¹ BA, B.E.O., HARİCIYE GİDEN, No:343081.

III. BÖLÜM

D— MÜTAREKE SONRASI DURUM VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDEKİ GELİŞMELER

1- Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin Yıkılmasından Sonra Bölgedeki Ermeni Mezâlimi

Kars ve dolaylarını, rahatlıkla kontrol altında tutabilecekleri Ermeniler'e vermekte kararlı olan İngilizler, 13 Nisan 1919'da Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin parlamentosunu basarak dağıtmışlar ve üyelerini de Malta'ya sürgüne göndermişlerdi.

İngiliz Kafkas Ordusu Başkomutanı, General Thomson'un işgale ilişkin olarak Tiflis'te bastırıldığı bildiriler İngiliz uçakları tarafından Kars ve çevresinde dağıtılmıştı. Bozuk bir Türkçe ile kaleme alınan ilân'da;

"İngiliz Kuvve-i Askeriyesi'nin Kafkasya'da asayişini temin etmek maksadıyla buraya geldiği, bu maksada yardım etmeye davet olunmuş olan Kars Şurasının bunu yapmayıp halk arasında karışıklık saldığı için İngiliz Kumandanlığı tarafından azlolunduğu ve idarenin büsbütün İngiliz Kumandanlığı elinde olduğu duyuruluyor, silah taşıyanların İngiliz Kumandanlığı emrine karşı gelmiş sayılarak cezalandırılacağı, herkesin işiyle gücüyle meşgul

olması gerektiği, İngilizlerin her millete aynı göz ile bakacakları, Sulh Konferansının her milletin istikbali hakkında karar vereceğini" yazıyordu¹.

13 Mayıs 1919'da, yani Kars hükümetinin dağıtılmasından bir ay sonra, Erzurum'dan Vali Münir (Akkaya) imzasıyla Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda; "Kars hükümeti emrindeki otuzdördüncü alaya mensup zabitlerin, hükümetin İngilizlerce dağıtılması üzerine maiyyetlerindeki askerleri ile beraber İran arazisine geçmek üzere iken, Bayezid alay karargâhına celp olunduklarının Bayezid mutasarrıflığından bildirildiği" ma'lumatı veriliyordu².

Kars Hükümeti emrindeki az sayıda askerinin, İslâm ahâlinin canının, malının ve ırzının koruyucusu iken, (Kars'ın işgali bu oldu bitti) karşısında İngilizler'e esir düşmektense çekilmeyi yeğledikleri anlaşılıyor.

Daha önce de belirttiğimiz gibi İngilizler'in yardımıyla Kars'ı Sarıkamış'ı Kağızman'ı ve Ardahan'ı işgal eden Ermeniler, bu andan itibaren korkunç bir katliama girişmişlerdi.

Elviye-i Selâse'de artarak devam eden bu mezâlim üzerine XV. Kolordu³ Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 11 temmuz 1919 tarihli

¹ Cem Ender Arslanoğlu, a.g.e., s.26.

² BA, Dİ-KMS, 52-1/49.

³ Yakup Şevki Paşa kumandasındaki IX. Ordu 5 Nisan'da lağvedilerek, buraya mensup olan askerler yeni kurulan XV. Kolordu'ya katılmış ve K. Karabekir Paşa da XV. Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilmişti.

şifre yazıda, "Ermenilerin yaptıkları mezalimi İngiliz mümessili Rawlinson'un da doğruladığını"⁴ bildirmişti.

Ayrıca 25 Temmuz 1919'da kolordulara gönderdiği şifrede de, "Kars, Kağızman ve Nahçıvan civarlarında Ermenilerin, nakliye vasıtası ve silah talebi gibi bahanelerle İslam ahaliye baskı yaptıklarını hatta üzerlerine ateş açtıklarını, yalnız başına yakaladıkları İslamları katlettiklerini, bu durum karşısında korkarak Kars ve Iğdır civarlarında göçe hazırlanan İslam ahalinin gerek açlıktan ve gerekse Ermeni taarruzlarından dolayı can güvenliklerinin yerinde olmadığına dair gelen haberler üzerine İngiliz mümessiline başvurduğunu; İngiliz mümessilinin de, bu hususta kendisine gelen raporlardan bahsederek sözkonusu mıntıkada tamamiyle anarşinin hüküm sürdüğünü, bunu bastıracak kuvvetin bulunmadığını, durumu bizzat incelemek için bir iki gün içinde Kars ve Kağızman havalisine gideceğini, gerekirse bu bölgede asayiş temin etmek için Osmanlı birliklerinin sevkini teklif ve bizden asker istediğini bildirdi"⁵ diyordu.

İngiliz mümessili mezkûr mıntıkada tamamiyle anarşinin hüküm sürdüğünü ve bunu bastıracak kuvvet olmadığını söylüyordu. Ama Rauf Bey (Orbay)'ın bunun böyle olacağını mütareke görüşmelerinde Amiral Calthorpe'a belirtmiş ve bu halin İtilaf Devletlerinin de işine yarayacak bir hal olmayacağını bildirmiş olduğundan habersiz gözüküyordu. Kimbilir belki de

⁴ ATASE Arşivi, K1s, 82, A. 1-2, D. 210-304, F. 34-1'den naklen, S. Esin Dayı, a.g.e., s. 153.

⁵ T.C. Başbakanlık Arşivi, Belge No: 1150/9-IX-2a, IX-2b'den naklen, S.Esin Dayı, a.g.e., s.154.

gerçekten haberi yoktu. Aradan geçen kısa zaman, ne yazık ki Rauf Bey'i haklı çıkarmıştı.

Fakat burada, İngilizlerin asıl gayesi gözlerden kaçırıyordu. Bu meselede yanılıya düşen Osmanlı Devleti olmuştu. Çünkü Mütareke'nin 7. maddesi, "Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkını haiz olacakları" şeklindeydi. Mezkûr mıntıkadaki asayişsizliğin tam tersine, İngiltere'nin işine gelen bir hal olduğu sonradan anlaşılmıştı. Nitekim IX. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal 24 Mayıs 1919'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine gönderdiği yazıda, "Silahlı 300 Ermeninin; üç makineli tüfek ve birçok bombayla Kars'tan, Erzurum'un kuzeydoğu sınırı üzerindeki Kosor mevziine geldikleri haber alındı. Ermenilerin maksadı asayiş bozulmuş göstererek buraların İtilaf Devletleri tarafından işgalini sağlamaktır"⁶ diyordu.

Ermenilerin Temmuz ayı içerisinde gittikçe çoğalan saldırıları ve XV. Kolordu vasıtasıyla haber alınan Ermeni vahşetleri Osmanlı Genelkurmay Dairesi (Erkân-ı Harbiyesi) tarafından bir kitapçık halinde bastırılmıştır⁷.

Daha Haziran ayı sonlarında bu nevi saldırıların beklendiği, Sadaret'ten Dahiliye Nezareti'ne gelen yazılardan anlaşılmaktadır. Nitekim 24 Haziran 1919 tarihli bir yazıda; "Ermeniler tarafından Kafkasya'da hududumuz civarında kuvvet cem' ile bazı mahallere vuku'

⁶ ATASE Arşivi, Arş.No.1/1, Kls.11,Dos.42,F.47'den naklen, Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, s.387.

bulan tecâvüzat üzerine ittihâzı lâzım gelen tedâbire ve teferruatına dair Meclis-i Vükelaca ittihâz olunan karar 9 Haziran 1335 tarihinde taraf-ı vâlâlarıyla Hariciye ve Harbiye Nezaret-i Aliyyelerine iş'ar olunmuştu" deniyor ve bu hususta İngiltere Devleti mümessillerine gerekli ikazın yapıldığından bahsediliyordu⁸.

13 Temmuz 1919'da Sivas vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda da, XV. Kolordu Kumandanlığından alınan ma'lumata göre, Ermeni tecavüzünden kaçan ahâlinin hududumuz dahiline ve kısmen de dağlara iltica ettiği bildirilerek seferberlik i'lanı hususunda bilgi verilmesi isteniyordu. Dahiliye Nezareti de Ermeni tecavüzünü önlemek amacıyla seferberlik i'lanına gerek olmadığını bildiriyordu⁹.

Ermenilerin bu tecavüzleri, İngilizlerin Kafkasya siyasetine destek oluyor, onların ekmeğine yağ sürülüyordu. XV. Kolordu Kumandanlığından Harbiye Nezareti'ne gönderilen 21 Temmuz 1919 tarihli yazıda özetle şu bilgiler veriliyordu:

Ermenilerin son günlerde tutumları sertleşmiştir; gösteriler yapmakta tecavüz ve kışkırtmalar çoğalmaktadır. Erzurum'daki İngiliz temsilcisi Rawlinson şöyle konuşmaktadır: "Ermenilerin muntazam askeri yoktur; mevcutlar çapulculardan ibarettir. Her fenalığı yaparlar; hatta Kars bölgesinde 40.000 kadar müslüman

⁷ "1919 Yılı Temmuz Ayı İçinde Kafkasya'da Türkler'e Karşı Yapıldığı Haber Alınan Ermeni Mezalimi", Ağustos 1919, İstanbul, Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi.

⁸ BA, DH-KMS, 53-2/5.

⁹ BA, DH-KMS, 53-2/12.

toplamışlar; bunlara bir fenalık yapmamaları için Kars'daki İngiliz subaylarına kaygılarımı söyledim.

Buralarda güvenliği sağlamak için Türk birlikleri gönderilmesi gerekir. Bu durum İngilizlerin Kafkasya'yı tekrar işgal etmeleri için bir neden oluyor¹⁰.

22 Temmuz 1919 tarihli bir yazıda da; Ermenilerin Gümrü'de İngiliz dilini bilen Ermenilerden bir alay kurarak İngiliz askerleri kılığına soktukları ve bu alayın Erzurum'a gönderileceği haber alınmıştır¹¹ deniyordu.

27 Temmuz 1919'da Erzurum vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda ise; Bayezid mutasarrıflığının, Kafkasya'da İslâmlara karşı girişilen katliamlar hakkında birşeyler yapılmasını isteyen şifre telgrafnamelerinin birer suretinin ma'lumat edinilmesi amacıyla XV. Kolordu Kumandanlığına gönderildiği ve; "O biçâre İslâmlara bilfiil muavenette bulunmak ve ordudan hudud haricine zabıt ve nefer göndermek imkânsız bulunduğundan bu hallere karşı kalben müteessir olmak ve keyfiyeti makâmâta arz etmekten başka çare olmadığı" meâlinde bir cevap alındığı bildiriliyordu¹².

Ermenilerin kadın, çoluk çocuk, ihtiyar demeden giriştikleri katliam bütün bölgeye yayılmıştı. Her taraftan savunmasız ahâlinin katledildiği haberleri geliyordu. Yine XV. Kolordu Kumandanlığından, 30 Temmuz 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderilen mesajda:

¹⁰ ATASE Arşivi, No: 1/1, Kls.33, Dos 125,F.23'den naklen, Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, s.393.

¹¹ ATASE Arşivi, No: 1/1, Kls.23, Dos. 92, F.85'den naklen, a.g.e., s.393.

¹² BA,DH-KMS, 53-3/15 Lef 8,9.

"Ermenilerin Kafkasya'daki Müslüman halka her türlü zulüm ve faciaları yaptığı, direnme gördüğü yerlere çeşitli sınıflardan oluşan kuvvetler gönderdiği; bu amaçla Nahçıvan ve Şirvan mıntıklarına, Kağızman ve Oltu bölgesine kuvvetler getirildiği öğrenilmiştir. İslâmları imhâ politikası uygulanıyor. Ermenilerin bugünlerde Sarıkamış'a 500 kadar piyade ve süvariyle top getirdikleri; Sarıkamış bölgesinden tekâlûfû harbiyeyle araba vesaire topladığı ve hazırlıklarını arttırdıkları öğrenilmiştir; yakında bir harekâta geçilmesi ihtimali vardır. Ermenilerin Sivas'a gidecekleri söylenmektedir"¹³ denilerek Ermenilerin köy baskınları hakkında tafsilat veriliyordu.

Artık tahammül edilemez bir hâl alan bu mezalim karşısında kat'i surette birşeyler yapmak lüzûmunu hisseden XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 4 Ağustos 1919 tarihli şifrede; "Ermenilerin harekât-ı bağıyâne ve zâlimanesine sahne olan menâlık, dökülen masûm ve mazlûm kanları ve hayat ve namus kaygısıyla yükselen ma'dur Müslümanların feryâdları dinmiyor, eksilmiyor, Şark'dan ve Garb'dan imhâya marûz kalan kısım da, kendi saat-i mev'udlarını bekliyorlar" diyerek şöyle devam ediyordu: ... tazallümkârendelerini bizden başkasına duyuramıyorlar. "Pek feci suretlerde tatbik edilen katl ve mezâlîmi men'etmek için teşebbüsât-ı müsemmere ve müesserede bulunulması istihâmâtımı tekrar tekrar arz ederim"¹⁴ diyordu.

¹³ ATASE Arşivi, No: 1/1, Kls.23, Dos. 95, F.17'den naklen, a.g.e., s.394.

¹⁴ ATASE Arşivi, Kls.82, A.1-2, D.210-304, F.38-2'den naklen, S. Esin Dayı, a.g.e., s.155.

Milletlerarası alanda pek bir ağırlığı kalmayan İstanbul Hükümetinin, bu fecayinin önüne geçilmesi için İngiltere Devletine yaptığı başvurular, İngiltere'nin Ermeni Hükümetine göstermelik notalar vermesinden başka netice vermemiş; Ermeni Hükümeti de bunlara verdiği karşılıklarda, adeta alay edercesine; düzenli Ermeni birliklerinin birtakım çeteler tarafından yönetilen bu hareketlere karışmamış olduklarını ve hükümetlerinin bu konuda hiçbir bilgisi olmadığını iddia etmişlerdi¹⁵.

Ne garip tesadüftür ki, bundan tam 74 yıl sonra Dağlık Karabağ'daki Azeri katliamına karşı yapılan ikazlara da, Ermeni Hükümeti aynı cevabı vermiştir¹⁶.

XV. Kolordu Kumandanlığının 27 Ağustos 1919 günlü istihbarat raporunda da; Ermeni Taşnak Cemiyetinin Revan, Aras mıntikasında ve Elviye-i Selâse'de bir tek müslüman bırakmamaya karar verdikleri, Ermeni Hükümetinin muntazam kıtaâtının dahi müslümanları katl ve ifnâ hareketlerinde bulunarak her türlü fecayi ve mezalime iştirâk ettiği belirtilerek; "Kars, Sarıkamış, Iğdır taraflarında ve Revan, Aras mıntikasında İslâmlara karşı yapılan mezalim son dereceyi bulmuştur"¹⁷ deniliyordu.

Yine aynı istihbarat raporunda; Ermenilerin 11 Ağustos 1919 günü Kağızman eşrafını toplayarak, daha sonra bunları katl ve ifnâ etmeye başladıkları, 12 Ağustos'ta Tavasgölü ve Yukarı Katırlı havalisinde İslâmlara tecavüz ve katliamlarda buldukları; 18 Ağustos

¹⁵ Tarih Boyunca Ermeni Mesclesi, s.395.

¹⁶ Bkz. 4 Nisan 1993 ve 7 Nisan 1993 tarihli Milliyet gazeteleri.

¹⁷ BA, DH-KMS, 49-2/50; Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1988, s.286; HTVD Sayı:9 (Eylül 1954) Belge No:200.

günü Kağızman ahâlisini katl ile, İslâm köylerinin zahirelerini harmanlarda gasp ederek, halkın tarlalarda çalışmalarına engel oldukları; bu mıntikalara top ve makineli tüfeklerle taarruz ettikleri; 19 Ağustos günü tayyarelerle hududu bombaladıkları; Kağızman eşrafından Mehmed Bey'in Ermeniler tarafından zorla bilinmeyen bir yere götürülerek, daha sonra cesedinin Kars yakınlarında Küçükzaim köyünde bulunduğu; Ermenilerin mazlûmun kaba etlerini cep gibi kesip ellerini içine sokarak, türlü işkenceler yaptıkları bildiriliyordu.

Bunlardan başka, Kars'ta müezzinlerin ezân okumasına ve halkın camiye gitmesine engel olarak, halkın malını mülkünü yağmalayan Ermeniler, kadınlara da işkence etmekten çekinmeyerek namuslarına tecavüz ediyorlardı. Topladıkları müslüman kadınları askerleri ile birlikte uryan bir halde gezdiriyorlardı. Bu durum halk arasında umumî bir galeyana çıkmasına sebep olmuştu. Hicretten ve öteye beriye iltica etmekten vazgeçerek mertçe ölmeyi tercih ve kabûl ile Ermenilere mukabele ve bu suretle hayat ve namuslarını muhafazaya azm etmişler ve hicret edenlerin bazıları da dönerek Kağızman, Sarıkamış ve Merdenik mıntikalarında Ermenilerle müsademeye girişmişlerdi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Temmuz ve Ağustos aylarında had safhaya ulaşan Ermeni kıyımları hakkında Erzurum, Van, Trabzon vesair vilayetlere ulaşan istihbarat, mezkûr vilayetlerce düzenli olarak Dahiliye

Nezareti'ne bildirilmişse de¹⁸ bu halin önüne geçilememişti. XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'in, "...bu hallere karşı kalben müteessir olmak ve keyfiyeti makâmâta arz etmekten başka çare olmadığı" şeklindeki mütalaası, hudud harici olarak kabûl edilen bu mıntıkadaki hadiselere, içler kan ağlayarak seyirci kalmanın ifadesiydi.

Civar kaymakamlık ve mutasarrıflıkların, Erzurum vilayetine çeşitli tarihlerde gönderdikleri; Ermeni mezaliminin safhalarına ait şifre suretleri, 11 Eylül 1919'da Dahiliye Nezareti'ne ma'lumat edinilmesi amacıyla gönderilmiştir. Bunlardan anlaşıldığına göre; Iğdır civarında Rus piyade askeri kılığındaki Ermeniler İslâmları katletmekte; İngilizler kendi lisanlarına aşına Ermenilerden alaylar teşkil etmekte idiler¹⁹.

Bu arada XV Kolordu Kumandanlığının Millî Mücadele'ye yaptığı önemli bir hizmete de değinmeden geçmemek gerekir. Bilindiği gibi Elviye-i Selâse'nin tahliyesi üzerine buradaki silah ve cephe, Erzurum halkının elindeki türlü vesaitten faydalanılarak önce Sarıkamış'a sonra da Erzurum'a getirilmişti. İngilizlerin Kafkasya mümessili Rawlinson, bu silahların mütareke ahkâmına göre İtilaf Devletlerine teslim edilmesi gerektiğini belirterek XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya baskı yapmaktaydı. Paşa da kâh: "Nakil vasıtası yok" kâh: "Bu silahları götürecek taşıtları sizin getirtmenizden başka çare yoktur. İngiliz Ordusu bu taşıklara bol bol sahiptir" diyerek Rawlinson'u oyalamıştır.

¹⁸ BA, DII-KMS, 53-2/104.

¹⁹ BA, DII-KMS, 53-3/15, Lef 46.

Bu durum karşısında sinirlenen ve küstah bir tavır takınarak tehditvâri sözler sarfeden mümessile karşı Kâzım Karabekir; "Bu işte ısrar ederseniz hayatınız dahi tehlikeye girebilir ve ben mesuliyet kabûl etmem" cevabını vermişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya başvurarak, Kâzım Karabekir Paşa nezdinde gerekli tavsiyede bulunmasını isteyen Rawlinson hiç beklemediği sert bir karşılık aldı; "Bu silahlar milletin malıdır. Millet bunları vermeyecektir²⁰" .

Mazhar Müfit Kansu hatıratında yine bu meseleyle ilgili olmak üzere şu ilginç hadiseyi de anlatır; "Ancak Erzurum Kongresi'nin arifesinde ve Millî Mücadele planlarının kuvveden fiile çıkarılması yolunda hazırlıklara başlanmışken, hem İngiliz miralayından gelebilmesi muhtemel müşkülli bertaraf etmek, hem de kendisini inandırmak için bir tecrübe sahnesi tertip edilmedi de değil. Dekoville Kars'a gönderilmek üzere birkaç vagon silah ve cephane Erzurum'dan Türk ve İngiliz subay ve erlerinin muhafazası altında yola çıkarılmıştı. Dağlık ve dekovilin ağırlaştığı orman bölgesinde, dekovilin sivil halk tarafından durdurulduğu, muhafız er ve subaylarının bağlandığı, mahdut İngiliz subay ve erlerine de dokunulmayarak;

Haydi buradan çabuk gidin ve bir defa daha bu işle meşgul olmayın ihtarında bulunulduğu görüldü. Kolonel bu hadisenin vuku' ve şüyû'undan sonra, Erzurum'daki ve Onbeşinci Kolordu bölgesindeki silahları ne almaya, ne nakletmeye imkân bulunmadığına inandı.

²⁰ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I. Cilt, Ankara 1988, s.49.

Hakikatte bu bir tertipti. Sivil halk, giydirilmiş Türk subay ve erleri idi. Dekovili muhafazaya me'mur subay ve erler de vaziyeti biliyorlardı. Bu tertip Onbeşinci Kolordu Karargâhının muvaffakiyetli bir eseri idi ve Erzurum'daki silah ve cephanelerin elimizde kalmasını sağlayan âmillerden biri olmuştu²¹.

İngilizlerin Kars'tan çekilerek idareyi Ermenilere bırakmaları ve bu tarihlerden itibaren Ermenilerin başlattıkları korkunç katliamlar; halkın Kars ve havalisinden hatta, Erzurum'dan batıya göç etmesine sebep olmuştur²².

Halkın göç etmesine sebep olan başlıca etkenler şunlar idi:

1- Ordunun çekilmesinden ve Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin dağıtılmasından sonra, resmî askeri kuvvetlerden mahrûm kalan halkın Milis kuvvetleri ile Ermenilere karşı koyması ve bunun da yetersiz kalması.

2- Askeri kuvvet, silah ve cephane açısından üstün olan Ermenileri, İtilaf Devletlerinin koruyup kollaması

²¹ BA, DH-KMS, 53-3/15 no'lu belge özetinde de aynı mahiyette bir hadiseden bahsedilmektedir. Ancak biz, bu dosyada bu minval üzere bir belgeye rastlayamadık. İhtimâl kayıptır veya başka bir dosyaya karışmıştır. Şu şekilde özetlenmişti; "Osmanlı Ordusu'ndan toplanan bir kısım silahların, trenle sevki esnasında köylülerce! Taşkesen havalisinde tekrar ele geçirilmesi". Benzer veya Mazhar Müfit'in bahsettiği hadise olabilir mi? Mazhar Müfit hadisenin hangi mevkide olduğu hakkında bilgi vermediği için bunu bilmek mümkün değildir. Zaten burada önemli olan da, İngilizlerin bu işten caydırılması hususudur.

²² ATASE Arşivi, Kls.76, A.1-2, D.4-285, F.48-1'den naklen, S. Esin Dayı, a.g.e., s.157.

buna karşılık Elviye-i Selâse halkının biricik umudunun anavatandan gelecek yardımda olması.

3- Ermenilerin halkı yıldırım için yaptıkları mezalimin tesirli olması²³.

Bu sebeplerle yapılan göçler, Elviye-i Selâse'deki Türk ve Müslüman nüfusunun azalması gibi hiç de arzu edilmeyen bir netice vereceğinden bu hâlin önüne geçmek üzere tedbirler alınmaya çalışılmış fakat tam manasıyla başarılı olunamamıştı.

9 Temmuz 1919'da Van valisi Haydar imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şifre telgrafnamede; "Ermenilerin mütemadiyen taarruzları üzerine hududumuza iltica eden Revan ve civarı aşâir-i müslimesi umumiyetle Van'a gelmişlerdir" denilerek, şimdiye kadar gelen iki bin hane halkının iskân edildiği ve bundan sonra geleceklerin de iskân edilecekleri bildirilmişti²⁴.

Yine bu göçlerle ilgili olmak üzere Sivas valisi Reşid imzasıyla 13 Temmuz 1919 tarihinde, Dahiliye Nezareti'ne mühim ve müsta'cil kaydıyla gönderilen şifre tel yazısında; "iki günden beri XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'den alınan açık ve şifreli telgrafnamelerde Ermeni müfrezelerinin hudud civarındaki İslam köylerinde feci cinayetler işledikleri ve İslam ahalinin de hududumuz dahiline ve kısmen de dağlara iltica ettiği hakkında bilgi verildiğinden bahsediliyordu"²⁵.

²³ S. Esin Dayı, a.g.e., s.157.

²⁴ BA, DH-KMS, 53-2/104, Lef 15.

²⁵ BA, DH-KMS,a.g.b., 53-2/12.

19 Temmuz 1919'da Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan bir yazıda da, Kafkasya'da Ermenilerin birçok mezalim ve haksızlığına uğrayan İslam ahalinin, Osmanlı hududu dahiline kabul ile canlarının ve namuslarının muhafazasını talep ettiklerine dair XV.Kolordu Kumandanlığının Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafnamenin Sadaret'e takdim edildiği bildiriliyor ve müslümanların en kötü ve alçakça saldırılardan kurtarılıp korunması hususunda Meclis-i Vükela'da bir karar alınması için çaba gösterilmesi isteniyordu²⁶.

9 Ekim 1919 tarihinde XI. Fırka Kumandanı Cavit Bey XV. Ordu Kumandanı K. Karabekir'e gönderdiği raporda; "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Millî Kumandanı Mehmed imzasıyla gönderilen mektupta; hicretin önü alınmadığı takdirde, İslâmlar ekseriyeti kaybedecektir. Ba'demâ hicret edeceklerin hudûdumuza kabûl edilme-mesi" nin istendiğini bildirerek bu husustaki kaygılarını dile getirmiştir²⁷.

Kâzım Karabekir Paşa'nın 14/15 Ekim 1919'da Millî Müdafâa Vekili'ne göndendiği şifrede de; "... Iğdır havalisinde Ermenilerin yaptıkları bu mezalimden hudûdumuza ilticâ' eden halkın adedi tezâyid etmektedir. İkiyüz elli hane bu suretle Bardaz'da hudûdumuza iltihâk etmiştir"²⁸ denmektedir.

Bu göçlerin yolaçabileceği iki önemli mesele vardı. Birincisi göçlerin uzun vadede getireceği siyasi problemler,

²⁶ BA, DH-KMS, 53-2/21.

²⁷ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), Belge No:215.

²⁸ ATASE Arşivi, Kls. 186, A. 1-16, D. 22(95), F. 99'dan naklen, S. Esin Dayı, a.g.e., s.158.

ikincisi ise kısa veya orta vadede ortaya çıkabilecek sosyal problemlerdi. Siyasi problem denilince akla ilk gelen, göçler neticesinde Elviye-i Selâse'deki Türk ve Müslüman nüfusunun giderek azalmasıyla, bu mıntıkadaki ekseriyetimizi kaybetme tehlikesi idi ki, Ermenilerin de istediği buydu. Bu bir hayat memat meselesi olması açısından çok önemliydi fakat şüphesiz meselenin ikinci boyutu yani göçlerin sebep olabileceği sosyal problemler de en az birincisi kadar önemliydi.

Nitekim 25 Aralık 1919'da Trabzon Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan mektupta; "Bir müddetten beri Batum ve Erzurum taraflarıyla merkez vilayetine yüzlerce Kars'lı aile geldiği, memleketlerinde hüküm süren Ermeni mezalim ve baskılarından canlarını ve namuslarını kurtarmak için Hükümet-i Seniyye'nin korunmasına muhtaç bu zavallıların kısmen misafirhaneye sevk edildiği, imkanlar dahilinde beslenme ve barınmalarının temini yoluna gidildiği, bu şekilde açlıktan ve açıkta kalmaktan korundukları bildiriliyordu. Fakat vilayetin asıl sakinlerinin bile beslenme ve barınma imkanlarının kıt olduğu bir zamanda dışarıdan devamlı surette muhacir kabulünün vilayetin hal-i hazırdaki yiyecek stoklarını eritebilecek bir mahiyet kazanmasının ihtimal dahilinde olması sebebiyle hem bu durumun önüne geçebilmek ve hem de İslam ahalinin zorunlu olarak yollara düşmesine ve sefil olmasına meydan verilmemesi için Kars ve havalisinde Ermeniler tarafından uygulanmakta olan baskı ve yok etme siyasetinin durdurulması ve İslam ahalinin memleketlerinde can ve mal güvenliklerinin sağlanarak hayatlarını sürdürebilmeleri hususunda devletçe gerekli teşebbüslerde bulunulması isteniyordu"²⁹.

²⁹ BA, DH-KMS, 53-4/17. Bkz EK 2.

2- İngiliz-Ermeni İşbirliği

İngiltere Devleti, kendi ifadeleriyle Büyük Britanya İmparatorluğu, "mazlum milletleri kurtarma" maskesi altında emperyalist bir siyaset takip ediyor; dünya kamuoyuna osmanlı'yı mazlum! milletler üzerinde baskı kurmuş bir "ceberrut devlet" gibi göstererek gizli emellerine ulaşmaya çalışıyordu.

Lord Robert Cecil, 5 Kasım 1918 tarihinde Amerikan basını için verilen bir yemekte "Boyun eğilen milletler üzerindeki Türk kontrolü mutlak ve kesin bir şekilde sonuca ulaşmalıdır"³⁰ diyordu.

Asıl amaçları gayr-i medenî olarak nitelendirdikleri Türklere hayat hakkı tanımamak, dikte ettikleri Sevr antlaşmasıyla Türkler'e Anadolu'da bir avuç toprak parçası bırakarak, tarih sahnesinden silmeye çalışmaktı. Gerçekten de İngiltere bunu başarabilmek için çok çaba harcamış fakat başarılı olamamıştı.

Kendisine reva görülen bu akıbeti kabul etmeyen ve başkaldıran Türk Milleti, başta İngiltere olmak üzere Türkler'e karşı cephe almış olan bütün emperyalist devletlerle savaşmış ve Sevr'i yırtıp atmıştı.

İşte biz, emperyalist devletlerin, yukarıda belirtilen amaçlarını gerçekleştirme aracı olarak kullandıkları I. Dünya Harbi'nde; Elviye-i Selâse'deki İngiliz-Ermeni işbirliğini ortaya koymaya çalışacağız.

³⁰Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşıyla İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara, 1991, s.36.

Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan ve "Millet-i Sadıka" olarak adlandırılan Ermeniler, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Osmanlıların bu savaştan yenik çıkması neticesinde bir sorun haline gelmeye başlamıştı.

Aslında Ermeniler, milletlerarası arenada, çıkar savaşı yapan emperyalistlerin piyonu olmaktan öteye gidememişlerdi. O zaman için başa gürşen İngiltere ve Rusya, Ermenileri taşeron olarak kullanmışlardı. İngiltere ve Rusya'nın Ermeniler üzerindeki mücadelesi hakkında Fransız yazar Rene Pinon, "Rus ve İngiliz nüfusu Ermeniler'in sırtından çarpışmıştır. Ermenistan İngiltere'nin elinde Rus yayılmacılığına karşı ileri bir karakol olmuştur"³¹ diyordu.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin 1 Kasım 1914'de İtilaf Devletleri'ne karşı Almanların yanında savaşa girmesiyle, Ermeniler de İtilaf Devletleri'yle beraber hareket etmişlerdi. Nitekim Rusya'nın Osmanlılar'a savaş ilan etmesi üzerine Taşnak komitesi yayın organı Horizon şu bildiriği yayınlamıştı:

"Ermeniler en küçük bir tereddüt göstermeden İtilaf Devletleri'nin yanında yer almışlar, bütün güçlerini Rusya'nın emrine vermişler, ayrıca gönüllü alayları teşkil etmişlerdir"³².

Yine Taşnak Komitesi'nin yayın organı Hairenik de 28 Haziran 1918 tarihli sayısında şu itirafta bulunmaktaydı; "Türkiye'deki Ermeniler arasında ihtilâler ruhun uyanması

³¹ Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, DIŞ POLİTİKA ENSTITÜSÜ YAYINI, ankara 1983, s. 13.

³² Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1976, s. 594.

Rus kışkırtmaları sonucudur. Rusya sınır halklarında her türlü merkezkaç eğilimi teşvik etmiştir"³³.

Bolşevik ihtilâli sonrasında Rusya'nın devreden çıkmasıyla, İngilizler'in dümen suyuna giren Ermeniler'in, genelde Doğu vilayetlerinde ve konumuzu ilgilendirmesi açısından da Elviye-i Selâse'de yaptıkları her türlü mezâlim ve katliamlardan İngilizler de sorumlu idi.

10 Haziran 1919'da Dahiliye Nezareti'nden Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon vilayetlerine yazılan şifre tel yazısında³⁴, İngilizler'in Ermeni hareketlerindeki sorumluluğu açıkça belirtilmekteydi.

"Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon Vilayetlerine

Başlarında İngiliz zabıtları olduğu halde Ermenilerin Kafkasya'da hudûdumuza kuvvet cem' ve tahşîd etmekte olduğuna ve müteferriatına dâir nezaretten ve Harbiye nezaretinden vaki olan iş'ârat Meclis-i Mahsus-u Vükelâca müzakere edilerek Ermeni kuvvetlerinin bu suretle cem' ve tahşîdi ahali-i müslime ile meskûn kuraya tecavüz ve taarruzları ve başlarında İngiliz zabıtları bulunması keyfiyetleri şayan-ı nazar olup taarruzat-ı vakıa sukûn ve asayîş-i mahallinin ihlaliyle vekai-i müessife zuhurunu da'î ahvalden bulunmasıyla asayîş-i mahalliye ve ahali-i müslime ve masumeyi taarruzdan ve hasseten orduca harekât-ı tedafi-ye icrası taht-ı zarurette olduğundan Ordu Kumandanlığı'na malumat-ı mukteziye itasının Harbiye ve Ermenilerin hareket-ı vakıa-ı taarruziyelerinden ve başlarında İngiliz zabıtanı bulunacağı hakkındaki

³³ Dokuz Soru ve, a.g.e., s. 14.

³⁴ BA, DH-ŞFR, 100/77. Bkz. EK 3.

iş'arattan ve hareket-ı mebhusenin intac edeceği - hadisât-ı elimeden hükümet-i seniyyece katiyyen mesuliyet deruhte edilemeyeceğinin ordudaki kuvve-i askeriyemizin tezyidi mecburiyetinde kalınacağıнын Düvel-i İtilafıye Mümessil-i Siyasilerine suret-i münasibe ve müessirede beyanıyla taarruzat ve tahattıyat-ı vakıanın önüne geçilmesi esbabının istikmali hususunda hariciye nezaretlerine ve vilayetlerce de tedabir-i lazimeye bittevesül muhafaza-i sükûn ve asayişe gayret edilmesinin ve nezarete tebliği takarrür ederek iktizası ifa olunduğu tezkiresiyle bildirilmiş ve lazım gelen vilayetlere malumat verilmiştir. Ber mucib-i karar lazım gelen tedabirin takviyesine itina ve ihtimam buyurulması".

Osmanlı Devleti İngilizler'in bu tutumunun önüne geçebilmek maksadıyla İtilaf Devletleri Mümessilleri nezdinde girişimlerde bulundu ise de müsbet bir netice alamadı.

11 Haziran 1919'da Dahiliye Nezaretinden Van vilayetine çekilen şifre telgrafta; "Ermenilerin İngiliz zabitleri kumandasındaki hareketlerinden dolayı Düvel-i i'tilafıye Mümessilleri nezdinde teşebbüsât icrâ olunarak bu babda kendileri tarafından da icrâ edilecek tahkikât neticesinde tedabir-i lazimeye tevessül olunacağı yolunda cevap verildiği dahi Hariciye Nezaretinden bildirilmiştir"³⁵ deniyordu.

Bu arada İngilizler kendi lisanlarına aşına Ermenilerden alaylar oluşturuyorlardı³⁶. Dahiliye

³⁵ BA, DH-ŞFR, 100/85.

³⁶ BA, DH-KMS, a.g.b., 53-3/15, Lef 4.

Nezareti'nden Van vilayetine çekilen şifre tel yazısında ise, İngilizlerin binbeşyüz kadar Emeni ile karışık bir kuvvet ve teyyare ile Geliguyan'a (Şırnak yakınlarında) tecavüz ettiklerinin anlaşıldığı, bu babda vilayetce olan ma'lumatın ve bu tecavüz hakkında ne yapıldığının biran önce bildirilmesi isteniyordu³⁷.

Fakat İtilaf Devletleri, lazım gelen tedbirleri hiçbir zaman almadılar. Zaten bunu beklemek de fazla iyiniyetlilik olurdu. Osmanlı Devleti'nin yaptığı ikazlar bir formaliteyi yerine getirmekten başka bir gaye taşımıyordu. Çünkü bu durumun önüne ancak kuvvet kullanılarak geçilebilirdi; Osmanlı Devleti ise, o günki şartlar içerisinde kuvvete başvurabilecek bir konumda değildi.

Hatta kuvvete başvurabilmek şöyle dursun, buna kalkışanların bu gibi hareketlerinin, Devleti daha da kötü durumlara düşürebileceği ikazlarında bulunuyordu. Dahiliye Nazırı Mehmed Şerif 11 Aralık 1919'da Erzurum Vilayetine gönderdiği şifre tel yazısında; "Kuvva-yı Milliye'ye mensup bazı kişilerin Kafkas hududunu geçip Ermenilere tasallut etmelerinin Konferansta Osmanlı Devleti aleyhine netice verebileceğini bildirerek, Kafkas hududunun muhafaza edilerek gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu"³⁸.

Ermenileri bir piyon gibi kullanan İngiltere'nin onlar hakkındaki gerçek düşüncesi İngiltere'nin Kafkasya temsilcisi Ravlinson'un şu sözlerinden anlaşılmaktaydı;

³⁷ BA, DH-ŞFR, 104/176.

³⁸ BA, DH-ŞFR, 105/95.

"Rumlar ve Ermeniler Britanya Ordusu'nun prestijini üstün tutabilmekten uzak, acınacak şampiyonlardı"³⁹.

3- Erzurum-Sivas Kongreleri ve Elviye-i Selâse

Mustafa Kemâl Paşa, 16 Mayıs 1919'da İstanbul'da Galata rıhtımından karargâhı ile Bandırma Vapuru'na binerek, üç günlük bir deniz yolculuğundan sonra, 19 Mayıs 1919'da İngiliz işgâli altında bulunan ve sokaklarında Pontus çetelerinin dolaştığı Samsun'a çıktı⁴⁰.

İstanbul'daki İngiliz temsilcilerinden Amiral Calthorpe 21 Nisan 1919'da Hükümet'e bir nota vererek "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde güya Rumlar'a yapılan tecavüzlerin önlenmesini ve bu bölgedeki asayişsizliğin giderilmesini" talep etmişti.

Samsun ve Mezrifon'da bulunan işgal kuvvetlerinin bu vesilen ile işgal sahalarını genişletmelerinden çekinen Hükümet Doğu'ya geniş selahiyyeti haiz bir kumandan göndermeye karar vermişti. Bunun için "IX. Ordu Müfettişliği" ihdâs edilmiş ve buna göre ve Padişah Buyruğu (İrade-i Seniyye) ile 30 Nisan 1919'da M. Kemal Paşa getirilmişti⁴¹.

Mustafa Kemal'in, Samsun'dan çekilecek dik bir çizginin ardında kalan Türk yurdunda ona geniş yetkiler

³⁹ Gotthard Jaeschke, a.g.e., s. 40.

⁴⁰ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya, c.I, s. 236.

⁴¹ Atatürk'le ilgili Arşiv Belgeleri (1911-1921), tarihleri arasına ait 106 Belge, Ankara 1982, s. 121, Belge No: 19-19/a.

sağlayan bu görevi çok başka mülâhazalarla kabul ettiği çok geçmeden anlaşılacaktı.

25 Mayıs'ta karargâhını Havza'ya taşıyan M. Kemal, 30. 5 1919'da Elviye-i Selâse'deki umûmî durumu, Havza'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'ya çektiği telgrafla bildirmişti:

"Erzurum Vilayeti'nden 29. 5. 1335 tarihinde derece-i sıhhati henüz onaylanmamış kaydıyla aldığım malûmâtta; Ermeniler'in Kars ve Sarıkamış'da onbin asker yığıldıkları ve Antranik'in de otuzbin askere Van cihetine gelmekte olduğu bildirilmektedir.

Bu havadis belki de kısmen doğrulanmaya muhtaçtır. Fakat büsbütün gayr-ı muhtemel değildir. Pek karanlık ve tehlikeli gördüğüm vaziyet-i siyâsiyemizin icâbâtı olarak İzmir'de olduğu gibi, önde İngiliz öncüleri olduğu halde Ermeniler'in kendilerine Paris Konferansı'nın bahş ve ihsan buyuracağı şark vilayetlerimize taarruzu ve henüz yerleşmiş muhâcirîni bir kere daha yerlerinden oynatmaya girişme ve böyle bir hareketin ekalliyetin ekseriyyete tahakkümü hasıl olabileceğini kabul etmek ve buna göre hazırlanmak bugün için mühim bir vazife hükmündedir zannederim. İstiklâl-i millimizin kurtarılması, vatanımızın müdâfaâsı için böyle bir vaziiyetin tarafımızdan; mecburen düşmanlığa başlama olarak telakkî olduğu kanaatindeyim.

Hükümet ve ecanîble doğrudan doğruya temas edilmekte olması ve bilimum vukuât-ı ceriyeden malûmâtân bulunulması itibâriyle bu bâbda varit olacak

kıymetdâr mütalaâlarını ve son vaziyet-i siyâsiyye hakkındaki iş'arat-ı devletinize muntazırım"⁴².

Mustafa Kemal, pek karanlık ve tehlikeli olarak nitelendirdiği siyasi vaziyeti, kendi ifadesiyle; "bir millet ferdi olarak ve milletten kuvvet ve kudret alarak" değiştirme uğraşına girişmişti.

22 Haziran 1919'da yayınladığı Amasya Tamimiyle "Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" diyen ve bu son çıkışıyla İngiltere'nin istenmeyen adam ilân ettiği M. Kemal, yine İngilizlerin İstanbul Hükümetine baskısı sonucunda görevden alınmış, o da bunun üzerine Harbiye Nezareti'ne ve Padişah'a birer telgraf çekerek, memuriyet vazifesinden ve askerlikten istifa ettiğini bildirmişti.

Resmî vazîfesinden ayrılan ve askerlikten de istifa eden M. Kemâl Paşa'ya en büyük desteği; "Ben ve kolordum, hepimiz emrinizdeyiz Paşam" diyen XV. Kolordu Kumandanı K. Karabekir Paşa vermişti⁴³. M. Kemal bundan sonra, Millî Mücadele'nin ilk önemli merhalelerinden birini teşkil edecek olan Erzurum Kongresi'nin toplanması için çalıştı.

Erzurum Kongresi toplanmadan önce Elviye-i Selâse temsilcilerinden oluşan bir heyet Mustafa Kemal Paşa'ya mürâccat ederek, Elviye-i Selâse'yi temsilen kongreye

⁴² ATASE A.Ö.A, K. 1.1, D. 353-1, F. 9-1'den naklen A. Ender Gökdemir, a.g.e., s. 188.

⁴³ Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 65-71.

katılmak istediklerini bildirdiler. 19 Temmuz tarihli mürâcaat dilekçeleri şöyleydi⁴⁴:

Vilâyât-ı Sitte Kongresi Riyâset-i Huzur-u Âlisine

Reis Efendi Hazretleri,

"Elviye-i Selâse, Vilâyât-ı Sitte'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur. bu telâkkı-yi necîbânedan doğan kanaatle biz kardeşleriniz de, sevgili Türkiye'nin öz ve necip evlâdlarıyla mucâhedede yanyana oturmayı istiyoruz. Gelecek felâket size bize değil hepimizdir. İcâb ettiği gün siz kardeşlerimizle aynı saff-ı harb üzerinde can vermek için karar vermişiz. Ve bu hissimizden fedâkârlık yapmak niyetinde değiliz. Avrupa'nın, özellikle İngilizler'in bizim için revâ gördükleri müteassıp hareketler yüzünden zâyi edilen hukûkumuz henüz telâfi kabul etmez bir halde değildir. İşte biz kardeşleriniz bu hukûkumuzun in'ikad edecek büyük kongrede, müdâfaası için Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti sabık Hâriciye Nazırı Fahreddin Bey'le, ardahan eşrâf'ından ve Milli Şûrâ azâsından Rasim Bey'i selâhiyyet-i lâzîmeyi hâiz murahhas sıfatıyla kongerde isbât-ı vücûd etmek üzere seçtik. Bu itimâdnâmenin kâfi bir vesika olarak kabul buyurulmasını, ihtirâmâtımızı ilâveten rica ederiz."

19 Temmuz 1335

Ardahan Aşiret Rûesasından
Mehmet

Çıldır Eşrafından (Sabık)
Kars Şûra-i Millî Reisi
Dr. Esad

Ardahan Eşrafından
ve

Ardahan Milli Şûrâ
Reisi
Mehmet Ali

⁴⁴ ATASE,A.Ö.A., K.1.5., D-13355-1, F-3'den naklen, A.Ender Gökdemir, a.g.e.,s.191.

Ardahan Millî Şûrâ Azâsından
Hacı Hamidzâde Hafız

Ardahan Millî Şûrâ Azâsından
Abdullah Ağazâde Kâmil

Ardahan Millî Şûrâ Azâsından
Hacı Nebizâde Kâmil

Ardahan Aşiret Rüesasından
Bahri"

Elviye-i Selâse halkının hislerine tercüman olan bu belge, aynı zamanda burasının, Doğu Anadolu bölgemizin ayrılmaz bir parçası olduğunun ifadesiydi. Fakat Kongre toplanmadan önce meydana gelen bir hadise Elviye-i Selâse temsilcilerinin Kongre'ye iştirak etmesine engel oldu;

Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi toplanmadan bir iki gün önce Fahrettin Bey'i yanına çağırarak; "Arkadaş, size bir haber vereceğim, müteessir olmayınız. İstanbul'dan Sadrâzam Ferit Paşa'dan Erzurum Valisi'ne acele telgraf var. Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'i tutarak, 24 saat zarfında Trabzon'da bulunan İngiliz torpidosuna teslim ediniz diye emir veriyorlar. Hiç müteessir olmayınız, bizim mukadderâtımız da sizin mukadderâtınıza tâbîdir. İngilizler buradan hiçbirimizi alamazlar. Metîn olunuz, ayaklarımıza çarık giyerek sonuna kadar dağların başında mücâdele edeceğiz, memleketi kurtaracağız demiş ve kendisine şu emri vermişti: Yarından itibaren sen ve arkadaşların aramızda görünmeyeceksiniz. Çünkü bu telgrafın aynısını Miralay Rawlinson da almıştır. sizi bizim aramızda görürlerse çalışmamıza mani olur ve Kongre'yi aktelemeyiz. Hemen teşkilâtınız üzerine gidiniz. Azerbaycan'la bizim aramızda muhâbereyi temîn ediniz^{4 5}".

Elviye-i Selâse temsilcileri, Erzurum Kongresi'ne fiilen iştirak edemediler fakat onların hissiyatı Erzurum

^{4 5} A. Ender Gökdemir, a.g.e., s. 192.

Kongresi'nde alınan kararlara yansdı. Bu kararlardan ikisini, hem Millî Mücadelemizin temel prensiplerinden olması, hem de Elviye-i Selâse'nin mukadderatını ilgilendirmesi açısından buraya alıyoruz;

1- Hudud-u milliye dahilinde bulunan bilcümle aksam-ı vatan bir küldür. Yekdiğerinden infikâk kabul etmez.

2- Kuva-yi Milliyeyi amîl ve irade-i milliyeyi hakim kılmak esastır⁴⁶.

İlk madde Elviye-i Selâse'nin anavatandan ayrılamayacağını, ikinci madde ise bu bölgede Ermeni ve Gürcülerle çarpışan Milli Şura milislerinin mücâdelesinin meşrû olduğunu dünya kamuoyuna ilân etmişti.

Kongrede, ayrıca bir "Temsil Heyeti" kurularak başkanlığına M. Kemal Paşa getirilmişti. İşte bu heyet Kongre'nin bitiminden birkaç gün sonra, Albayrak Gazetesi sahibi Necati Bey vasıtası ile Elviye-i Selâse ahalisine şu mesajı vermişti⁴⁷;

Hususi

12 Ağustos 1335.

Necati Efendi Biraderimize

Elviye-i Selâse'deki İslâm Cemiyeti'nin nezdinizdeki itimâdnâmesi, dikkatimizi çekti. hakk-ı âlinizde ibraz edilmiş bulunan itimâtta ne kadar isâbet vardır. Zat-ı âliniz Şarkî Anadolu'nun Erzurum'da akt eylediği

⁴⁶ M. Kemâl ATATÜRK, NUTUK I, s. 88.

⁴⁷ ATASE, A.Ö.A., K.1.5., D.13355-1, F.3-1'den naklen, A.Ender Gökdemir,a.g.e., s.194.

kongre'de murahhas olarak hazır bulunmuş olduğunuzdan, kongre'nin tesbit ettiğini esaslara ve dâhilî nizâmnâmeye ve bilhâssa Osmanlı Devleti topraklarından olan Elviye-i Selâse'deki kardeşlerimiz hakkındaki, Kongre heyetinin ne kadar büyük bir heyecanla duygulanmış olduklarına yakinen şahit oldunuz.

Bugün mevcut olan bazı sebepler ve bölgedeki siyasi durumun çok yakında son bulacağı hakkındaki kanaate malûm oldunuz. Bütün bu nokta-i nazarı Elviye-i Selâse'deki İslâm kardeşlerimize anlatıp ve ona göre icâbeden şartlara hazır olmalarını söyleyiniz. Ve ileride, müsâit şartların, emniyet ve nizâmın sağlanmasının beklendiği ve bunun da hayırlı işlere vesîle olacağı işbu varaka ile de teyid olunur.

Mustafa Kemal
Hüseyin Rauf

Daha sonra 4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'nde, Türk milletinin bu husustaki kararlılığını vurgular mahiyette bir tarif yapılarak, millî sınırlar içinde bir bütün olan ve birbirinden ayrılamayacağı ilân edilen vatan kavramından neyin anlaşıldığına açıklık getirildi; "Devlet-i Aliye-i Osmaniye ile Düvel-i İtilâfiye arasında münakîd mütarekenamenin imza olunduğu 30 Teşrinievvel 334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan ve her noktası İslâm ekseriyet-i kahiresiyle meskûn olan Memalik-i Osmaniye aksamı yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye'den gayr-ı kabil-i tecezzi ve hiç bir sebeple iftirak etmez bir kül teşkil eder. Memalik-i mezkûrede yaşayan bilçümle anasır-ı İslâmiye yekdiğerine karşı hürmet-i müteakabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhûn ve

hukuku-ırkiye ve içtimaiyeleriyle şerait-i muhitiyelerine tamamiyle riayetkâr öz kardeşirler⁴⁸".

12 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, Erzurum ve Sivas kongreleri kararları ışığında, Mustafa Kemal Paşa'nın görüş ve direktifleriyle hazırlanan ve "Misâk-ı Millî" adı verilen metni kabul etti.

Bu metnin Elviye-i Selâse ile ilgili olan 2. maddesi; ilk serbest kaldıkları zaman, halkın genel oyu ile anavatan katılmış olan Elviye-i Selâse (Batum, Ardahan ve Kars) için gerekirse yeniden plebisit yapılmasını kabul ederiz" şeklindeydi⁴⁹.

Millî Mücadele'nin temel prensiplerini ihtiva eden Misak-ı Millî'nin oybirliğiyle kabulü ve dünya kamuoyuna duyurulması, İtilaf Devletleri'nin işine gelmedi. İstanbul'u işgal ederek Meclis-i Mebusan'ın dağıttılar ve milliyetçi milletvekillerini Malta'ya sürgüne gönderdiler.

Telgraf memuru Manastırlı Hamdi Efendi, İstanbul'un işgalini M. Kemal'e şu iki kelimeyle bildiriyordu; "Vaz'iyet vaz'-ı yedir".

İngilizlerin İstanbul'u işgal etmeleri çok da büyük bir sürpriz değildi. Millî olan, milletten gelen tepkilere tahammülü olmadığını, Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti'ni de dağıtarak göstermiş olan İngiltere'nin bu hareketi Millî Mücadele'yi başlatan ve yürütenleri yıldırmanın aksine davalarına dört elle sarılmalarına yol açmıştı.

⁴⁸ Uluğ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara 1986.

⁴⁹ Selahattin Tansel, a.g.e., c. III., s. 19.

4- TBMM'nin Açılması ve Elviye-i Selâse'nin TBMM Hükümeti'ne İltihakı

Kars Millî Şûrâ Hükümeti zamanında, ona bağlı bir şûrâ şubesi olan Oltu, Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti'nin İngilizler tarafından dağıtılmasından sonra, Kars Vilâyetinde kurulan Millî Şurâlar içinde önemli bir merkez durumuna gelmişti.

Son Osmanlı Mebûsan Meclisi toplanmadan önce yapılan seçimlerde Oltu'dan Hamşizade Rüstem (Acar) ile Tahir Beyzâde Yasin (Haşimoğlu) Beyler, mebûs seçilmişlerdi⁵⁰.

Rüstem ve Yasin Beyler, İstanbul'a gitmek için Erzurum'a geldiklerinde; İstanbul'un işgal haberi duyulmuştu. Bunun üzerine, K. Karabekir Paşa; Elviye-i Selâse Mebûsları'nın İstanbul'a gitmelerini tehlikeli bularak; Oltu Mebuslarının Erzurum'da, Batum Mebuslarının da, Trabzon'da kalarak; bunların gerekli yere müracaat edip, alacakları cevaba göre, hareket etmelerini istemişti.

İstanbul'a gidemeyen bu mebuslardan Rüstem Bey Oltu'ya dönmüş, Erzurum'da beklemeyi tercih eden Yasin bey ise 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan TBMM'ne katılmıştı.

TBMM'nin 17 Mayıs 1920'de yaptığı iki celse ile Yasin Bey'in mebusluğu ve Oltu Hükümeti'nin TBMM'ne katılması oybirliği ile kararlaştırılmıştı⁵¹.

⁵⁰ S. Esin Dayı, a.g.e., s. 226.

⁵¹ A. Ender Gökdemir, a.g.e., s. 199.

Bu olay, aynı zamanda, Oltu'nun ve Elviye-i Selâsenin de anavatanla birleşmesi demektir.

Oltu Mebusu Yasin bey birleşmenin kabulünden sonra Meclis kürsüsünden şu konuşmayı yapmıştır; "Muhterem Efendiler; kırk iki sene Rusya içerisinde kaldığımız için lisanım o kadar Türkçe yoktur. Size arz edeyim, ne fikirde olduğumu Elviye-i Selâse'nin, yani affınızı istirham ederim (Estağfirullah sesleri). Kendi lisanımca ufak bir şey yazmışım, kendi lisanımdan okuyayım (Hay hay sesleri)

Muhterem Mebuslar;

Elviye-i Selâse kırk iki senelik esaret günlerinin acıları, yaraları, altında bile Rusya istibdâdı, Ermeni, Rum, Gürcü jandarmaları ve bütün memurlarının tazyiki altında bile Büyük Türk Hükümet'ine karşı ezeli bağlılığından hiçbir şey kaybettiği yoktu (Alkışlar). Rusya Çarlığı yıkıldıktan sonra, Elviye-i Selâse bilhassa Oltu Sancağı, memleketi kurtarmak ve ahâlisini imhâdan muhâfaza etmek için Osmanlı Ordusu gelinceye kadar her türlü fedakârlıkla kendi kendini idâre etti. Şanlı Osmanlı Ordusu geldiğinde milletin üzerine nûr dğumuş gibi oldu. Ne yapacağını şaşırıldı. Her tarafta çiftlerle öküzler, koçlar kurban kesildi. Osmanlı askerinin ayak bastığı yerden, hayvanının tırnağının altından avuçlarla toprağı, şeker gibi yiyordu. İşte onu anlatmağa lisânım dönmüyor. Minarelerde ezan okuyan hoca taşlanırken, şimdi ezân sesi işitiliyordu. Câmilere şanlı albayrak asıldı, seülâtü selâm verildi. Kasabalarda, sokaklarda başı şapkalılardan geçilmiyorken bütün al fesli doldu. Sokaklarda "Drasti" ve yahud "Yarılos" işitiliyorken şimdi her yerde biri diğerine selâm veriyor (Alkışlar). Şehirler dâhilinde çan sesinden

kulaklarımız sağır olurken her taraftan güzel ezan sesi işitildi. Her gün, her vakit canından, malından korkuyorken herkes emin olup rahat yatıyordu. Geçirdiğimiz bu safalı günler mateessüf tam bir sene devam etmedi. Mütâreke üzerine ordumuz, asker, hudûda çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Ordu çekiliyorken Elviye-i Selâse ahâlisi bütün karalar giyindi, yas çekmeğe başladı, gözlerinden kanlı yaşlar akıyordu. Evet, fakat millet yas çekmekle, siyah giyinmekle gerek hayatının ve gerek memleketinin kurtulamıyacağını iyi biliyordu. Elviye-i Selâse ahâlisi esâret ve zulüm gördüğü için, Elviye-i Selâse "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti" nâmında ve merkezi Kars olarak bir Hükûmet tesis etti. Evet merkezi Kars olarak, bu hükûmeti İngilizler kahbece işgal edip, bâzı adamları tevkîf edip Malta'ya gönderdi(Kahrolsun sadâları). Kars'ı işgal etti ve Kars ve civâr köyleri Ermeniler'e teslîm ettiler. Diğer kazâlar merkezi Oltu olarak bir hükûmet teşkil edip hayatını ve hukûkunu muhâfaza için bütün mevcûdiyetiyle çalışıyordu. İngilizlerin altın parasına aldanmayarak, kuvvetinden makineli tüfeklerinden, toplarından, kuvvetlerinden korkmıyarak memleketlerini terketmemişlerdir ve etmezler de (Bravo... alkışlar). Her ne kadar Ermeniler, Rumlar, Gürcüler münferiden ve bilâhare müttefikan taarruzda bulundularsa da millet ahd-ü peymân etmiş olduğundan muvaffak olamadılar ve olamayacaklardır (Alkışlar). Ahâlî yalnız Osmanlı Hükûmeti'nden başka kimseye memleketini vermeyeceğini söylüyor, ve hiç kimseye esir olmamak için son derece faaliyetle müdâfaa edip esir olmuyor. Oltu tarafında cephelerde öyle zaman olmuştu ki, cephede bulunan her neferin elinde ancak on, ancak on bir tane fişek kaldığı halde bile azminden dönmemiş ve cepheyi

terketmemiştir. Değil bu milletlere karşı büyük ecnebi kuvvetlerine bile karşı mevcûdiyet gösterdi ve göstermektedirler ve kimseyi memleket içerisine bırakmamıştır. Ve iki seneden beri Elviye-i Selâse kendi kendini idâre etmektedir. Evet, bütün Elviye-i Selâse ahâlisinin âmâli şanlı Osmanlı bayrağının altında yaşamaktır ve bunun aksinde âmâli olan hiçbir fert yoktur. Bununla beraber emin olunuz, Elviye-i Selâse dünyanın her türlü hâdisesine karşı Türk'ün saâdet ve felâketine iştirâki en büyük ve hayatî vazifelerinden birisi tanıyor (Alkışlar).

Evet Muhterem Efendiler! Elviye-i Selâse bilhassa Oltu Sancağı her ne kadar kendi kendini idâre ediyorsa da istikbâlini ve hayatını büyük kardeşi olan Türkiye'nin istikbâl ve saâdetinde bulan ve ona bütün mevcûdiyetiyle çalışmayı vazife bilen Elviye-i Selâse'nin bir meb'usu sıfatı ile ve küçük kardeşiniz olarak refâkatinize kabûl olduğumda bütün Elviye-i Selâse ve bilhassa Oltu Sancağı nâmına teşekkür ederim (Alkışlar).⁵²

Aynı gün öğleden sonra saat 15.10'de, Celaledin Arif Bey'in başkanlığında bir gizli celse toplandı. Meclis Başkanlığına Kırşehir mebusu Müfid Efendi, "Elviye-i Selâse'de icâb eden teşkilâtın kurulması için Heyet-i İcrâiye'ye (Bakanlar Kuruluna) tam yetki verilmesi konusunda, Erzurum mebusu Salih Bey de yine Elviye-i Selâse'de askerî ve mülki teşkilâtın kurulması için Bakanlar Kurulu'na tam yetki verilmesi" hususunda iki takrîr vermişlerdi. Müfid Bey'in takrîri şöyleydi:

"BÜYÜK MİLLET MECLİSİ RİYÂSET-İ CELİLESİNE

⁵² A. Ender Gökdemir, a.g.e., s. 203-204-205.

Elviye-i Selâse'nin Büyük Millet Meclisi'ne mebus göndermek suretiyle Anavatan'a iltihak ettikleri kavlen ve fiilen ve resmen sabit olmuş ve Meclis-i Âli'ce de bu husus ihtiramlar ve teşekkürlerle kabul edilmiştir. Ecza-yı vatandan madut bulunan mahall-i mezkûr için Heyet-i İcrâiyece icâb eden teşkilâtın yapılması vuku bulacak her türlü taarruzlara karşı muhafaza ve müdafaatın icrası şer'an ve kanûnen elzem olduğundan Heyet-i Müşarileyha'ya bu babta selâhiyet-i kâmile verilmesini teklif ederim.

17 Mayıs 1336"

Salih Bey'in tahrîri de şöyleydi:

"RIYÂSET-İ CELİLEYE

Rus tahakkûmünden ecnebi desâîsinden, Ermeni mezaliminden lütf-u hak ve azm-i millileri sayesinde kurtulmuş olan Elviye-i Selâse Müslümanları hakkında icâb eden teşkilât-ı mülkî ve askerî hususlarının muhitin kabiliyet-i fıtriye ve nezahetleri dairesinde tatbiki için icra vekillerine selâhiyet-i kâmile verilmesini teklif ve istirham ediyorum".

Bu teklifler oya konulmuş ve müttefikan kabul edilmişti⁵³.

5- Doğu Cephesi Harekatı ve Elviye-i Selâse'nin Fiilen Türk Toprakları'na Katılması

⁵³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Ankara 1985, s. 30.

Bu arada, Ermeniler'in İslâm ahâliye karşı giriştiği katliamlar devam ediyordu⁵⁴ 1920 yılında artık dayanılmaz bir hâl alan Ermeni mezaliminin önüne geçmek ve aynı zamanda Misak-ı Millî sınırları içerisinde kabul olunam Elviye-i Selâse'yi de Türk topraklarına katmak maksadıyla çalışmalar başlatıldı.

Kazım Karabekir Paşa 22 Mart 1920'de "Erivan Cumhuriyeti Askeri Kumandanlığına" bir mektup yazarak, Ermenilerin Müslüman halka yaptığı kötülükleri anlattı ve "Müslümanlara karşı girişilmiş olan zulüm ve Kitâl'e son verilmesinin, müslümanların uğradıkları zararların ödenmesinin ve İslâmların ırz ve nâmus ve can ve mal ve her türlü hukuklarının muhafaza altına alınmasının, Ermeni Hükümeti'ne düşen bir görev olduğunu" hatırlattı⁵⁵.

Aynı tarihte Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi nâmına Mustafa Kemal Paşa da, Ermeni mezalimini "devletler katında protesto etmişti. Mustafa Kemal, bu tecavüzlerin önü alınmazsa cihanın pek büyük fecâyî zuhuruna şahid olacağını mensûp olduğunuz hükümete sür'atle iblâğın rica ve takdîm-i ihtirâmât eyleriz diyordu"⁵⁶

⁵⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, İstiklâl Harbimiz; "1919 ve 1920 Seneleri Kafkasya'da İslâmlara Karşı İcra Olunduğu Belirlenen Ermeni Mezalimi" TBMM Hükümeti Şark Cephesi Kumandanlığı X. Şubesi -Kars 1-1-1921 (Eski harfli); F. Kırzioğlu; Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920).

⁵⁵ K. Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 555.

⁵⁶ Tam Metin için bkz. K. Karabekir, a.g.e., s. 556.

Nihayet TBMM, 15. Kolordu Kumandanlığını "Doğu Cephesi Kumandanlığına" çevirerek yetkilerini arttırdı ve bölgedeki bütün kuvvetleri O'nun emrine verdi⁵⁷.

Türk kuvvetleri 28 Eylül'de (1920) sınırı geçerek ilerledi ve 29 Eylül'de Sarıkamış'ı, 30 Eylül'de Merdenek'i geri aldı. Fakat bazı esbâb ve mülâhazâta binaen 28 Ekim 1920 tarihine kadar "Sarıkamış-Laloğlu hattında kalmayı lüzumlu saydı. 28 Ekim 1920'de yeniden harekete geçen Türk Ordusu 30 Ekim'de Kars'ı, 7 Kasım'da Gümrü'yü aldı⁵⁸.

Ermenilere mütareke şartlarımızı kabul etmeleri için bir nota verildi. Red cevabı alınması üzerine 14 Kasım 1920'de tekrar Ermeniler üzerine taarruza başlandı. Bozulan Ermenilerin mütareke şartlarını kabul edeceklerini bildirmeleri üzerine, barış görüşmelerine başlandı. Gümrü'de devam eden müzakereler, 2-3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü antlaşması ile son buldu.

Bu antlaşma ile vaktiyle kaybetmiş olduğumuz Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır yeniden topraklarımıza katıldı.

Ankara Hükümeti'nin akdettiği ilk antlaşma olması açısından önemli olan ve ayrıca Doğu cephesindeki silahların Batı cephesine nakledilebilmesi yolunu açan bu antlaşma ile Ankara hükümeti rahat bir nefes almıştı. Bu başarı belki de Millî Mücadele'nin başarıya ulaşacağıının müjdecisiydi. Bu zafer karşısında Ankara'da duyulan heyecanı İsmet Paşa; Kazım Karabekir Paşa'ya yazdığı bir

⁵⁷ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya, c. III., s. 235.

yazıda şu şekilde dile getirmektedir: "Şark Harekâtı bizi ve davamızı ihya etti. O kadar sıkılmış idik, o kadar daralmış idik ki, vaz'iyetin nefes alacak bir menfeze ihtiyacı kat'isi vardı. Allah'ın inâyetiyle bunu sen, kemâl-i muvaffakiyet ve intizam ile açtın. Milletimize, tarihimize daha büyük hizmetler, senin için mukadder ve mev'ud'dur. Allah seni milletimize bağışlasın. Bilhassa Mustafa Kemal, şükrânını izhâr ve ifâde için ne yapacağını bilmiyordu, herkes böyle idi"⁵⁹.

Bu sırada Ermenistan'da Taşnak Hükümeti yıkıldı ve Bolşevikler idâreyi ele aldılar. Sovyetlerle yapılan müzakereler neticesinde 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imza edildi. Bu antlaşmanın Elviye-i Selâse ile ilgili maddeleri şunlardı:

Madde 1: Taraflar herhangi birine zorla kabûl ettirmek istenilen bir barış antlaşması ya da başka bir milletlerarası sözleşmeyi tanımamayı ilke olarak benimserler. Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümeti, bugün büyük Millet Meclisince temsil edilmekte olan Türk Millî Hükümeti tarafından tanınmamış Türkiye'ye ilişkin hiçbir milletlerarası sözleşmeyi tanımamayı kabul eder. İşbu Andlaşma'da yazılı *Türkiye* terimi ile 28 Ocak 1920 günü İstanbul'da toplanan Meclis-i Meb'ûsan tarafından düzenlenip tüm devletlere ve basına bildirilen Misâk-ı Millî'nin ihtiva ettiği arâzî anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı, Karadeniz kıyısında bulunan Sarp Köyü'nden başlayarak Hâdismet dağı-Şavşat

⁵⁸ M. Kemal ATATÜRK, NUTUK II, s. 652.

⁵⁹ K. Karabekir, İstiklâl, s. 903.

dağında suların bölündüğü çizgi-Kani dağı ve oradan, sürekli olarak, Ardahan ve Kars sancaklarının yönetim sınırlarının kuzeyini izleyerek Aşağı Karasu'yun döküldüğü yere varan çizgi ile belirlenmiştir.

Madde 2: Türkiye, işbu andlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde Batum Livasına ait topraklar ile Batum Limanı üzerindeki hakimiyet hakkını, şu şartlarla Gürcistan'a bırakmaya razı olur:

Birincisi; işbu maddede belirtilen yerler halkının her topluluğun kültürel ve dini haklarını temin edecek ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma imkânına sahip olacak biçimde geniş bir idârî özerkliğe kavuşması,

İkincisi; Batum Limanı üzerinden Türkiye'ye giden ya da oradan gelen ticaret malları ve tüm eşyaların gümrük vergisine tabi tutulmayacak ve hiçbir engelle karşılaşmayacak, her türlü vergi ve ücretten müstesna tutulacak şekilde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye özel harcama yapmayacak şekilde, Batum Limanından faydalanmasının sağlanması;

Madde 3: Taraflar, Andlaşma'nın 1(C) Ekinde belirlenen sınır içindeki Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete bırakmamak şartıyla, Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır.

Nahçıvan arazisinin Aras telveğinin doğusu ile Tağna Dağı (3829), Veli Dağı (4121), Bağırsık (6587), Kömürlü Dağı (6930)'dan başlayıp Saray-bulak (8071)- Ararat istasyonundan geçerek Karasu'nun Aras ile birleştiği yerde

nihâyet bufan sınır çizgisi, Türkiye, - Azerbaycan ve Ermenistan yetkili temsilciliklerinden oluşacak bir Komisyon eliyle belirlenecektir⁶⁰.

13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması⁶¹ ile de Moskova Antlaşması teyîd edilmiş ve kuzeydoğu sınırimiz bugünkü şeklini almıştı.

⁶⁰ İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I.cilt, Ankara 1989, s. 32-33.

⁶¹ İsmail Soysal, a.g.e, s. 39-47.

NETİCE

93 Harbi de denilen 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile dünya siyaset sahnesine çıkan Ermeni Meselesi bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtmıştır. Yine Berlin Antlaşmasıyla Doğu Anadolu'da Elviye-i Selâse tabir edilen (Kars, Ardahan, Batum) Rusya'ya bırakılmıştır.

Berlin Antlaşmasıyla elimizden çıkan Elviye-i Selâse tam 40 yıl sonra 1918'de anavatana ilhak olunmuştur. Sultan II.Abdülhamid'in çabalarıyla Türk ve Müslüman kimliğini koruyan Elviye-i Selâse, Brest-Litovsk Antlaşmasıyla yapılması kararlaştırılan referandumda halkın büyük çoğunluğunun anavatana katılma yönünde oy kullanmasıyla esareten kurtulmuştur.

Fakat I.Dünya Harbi'nde mağlup devletler safında yer alan Osmanlı Devletinin imzaladığı Mondros Mütarekesi, yapılan itirazlara rağmen bu bölgenin tahliye edilmesini öngörmüştür. Türk Ordusu Kafkaslardan ve Elviye-i Selâse'den istemeyerek de olsa çekilmiştir. Bundan sonra Elviye-i Selâse'de kurulan millî şura hükümetleri, milis kuvvetleriyle mücadeleye girişmişlerdir. Bu şuralar içerisinde en önemli konumda bulunan ve daha sonra Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti adını alacak olan Kars Millî İslâm

Şurası'nın İngilizler tarafından dağıtılması üzerine, bu bölgedeki Türk ve Müslüman nüfusunu göçe zorlamak amacı taşıyan Ermeni mezalimi had safhaya ulaşmıştır.

İngilizler, I. Dünya Harbi sonlarında Ermeni hareketlerini fiilen yönlendirmişlerdir. Açık bir işbirliği içinde olduklarını gördüğümüz İngilizlerle Ermenilerin karşısında yine birtakım şuralar kurarak mücadeleye devam etme yoluna giden Elviye-i Selâse halkı kısmen başarılı olmuştur.

Millî Mücadele'nin önemli basamaklarını teşkil eden Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarında, Elviye-i Selâse'nin millî hudutlar içerisinde mütâlaa edildiği dünya kamuoyuna ilan edilmiştir.

TBMM'nin açılmasıyla TBMM Hükümetine iltihak eden Elviye-i Selâse, nihayet Doğu Cephesi Harekâtıyla millî sınırlarımız içine katılmış ve Ruslarla imzalanan Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (13 Ekim 1921) Antlaşmalarıyla Batum hariç olmak üzere sınırlarımıza dahil olmuştur. Bu antlaşmalarla bugünkü kuzeydoğu sınırimız da çizilmiştir.

EKLER

EK II:

Dahiliye Nezaretine,

Devletlû Efendim Hazretleri

Bir müddetten beri Batum ve Erzurum taraflarıyla merkez vilâyetine yüzlerce Karslı aile gelmektedir. Memleketlerinde hüküm-fermâ olan Ermeni mezâlim ve tazyikatlarından tahlîs-i can ve nâmûs için hilâfet ve Hükûmet-i Seniyyenin cenâh-ı himâyet ve sıyanetine sayfinân bu biçâreler kısmen misafirhaneye sevkedilmek ve i'âşe ve ibâtelerine imkân ve istitâat dairesinde i'tinâ kılınmak suretiyle aklıktan ve açıkta kalmaktan vikâye edilmekte ise de vilâyet-i sekene-i asliyesinin bile i'âşe ve iskân buhranından sıkıştıkları bir zamanda haricden böyle arkası kesilmeyecek surette muhacîr kabûlünün vilâyetin vaz'iyet-i hâzır i'âşesini tebdîl edecek bir mahiyet iktisâbı muhtemel bulunduğundan ileride hem müşkülât-ı i'âşe karşısında kalınmamak ve hem birçok nüfus-u İslâmiyenin mecbûr-u muhacirîn ve dûçar-ı sefalet olmalarına meydan verilmemek üzere Kars ve havâlisinde Ermeniler tarafından takbîk edilmekte olduğu mümkün-ü tazyîk ve imhâ siyâsetinin men' ve ref'iyle o yüzden terk-i dâr ü diyârı ihtiyâr eden ahâli-i İslâmiyenin mahzûziyet-i cân ve mâl ile mevâ-yı aslîlerinde idâme-i ikâmetleri esbâbının istikmâli için devletce teşebbüsât-ı münasebeye tevessül-ü muktezi add olunmakta ise de ifâ-yı muktezâsı merhûn-u rey-i celîl-i nezâret penâhileri bulunmağla ol bâbda emr-ü fermân hazret-i veli-ül emrindir.

Trabzon Valisi

25 Kanunusani 1335

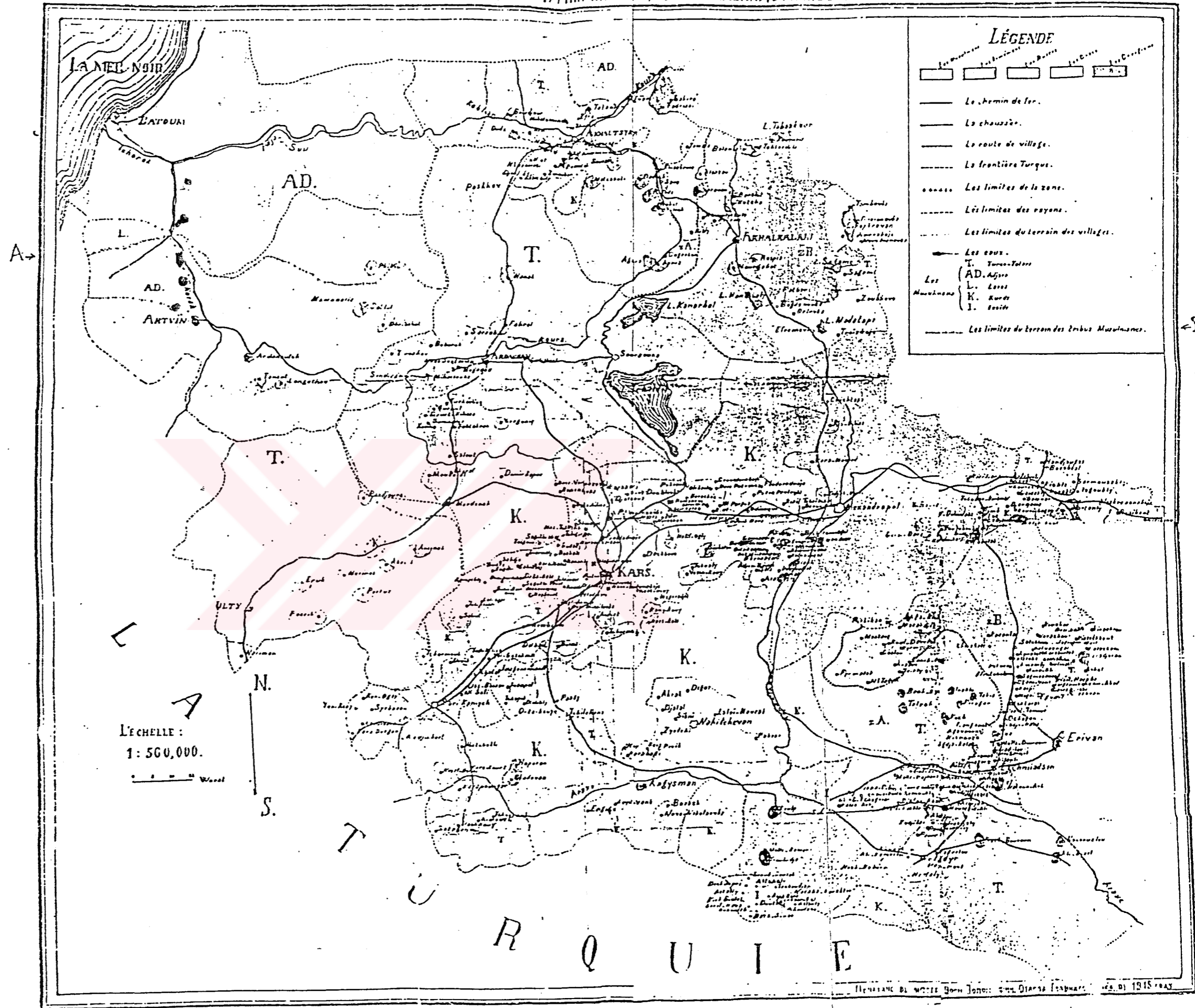
Ali Seydi

EK IV: Rus Genelkurmayı'nın 1918 yılına ait Elviye-i Selâse haritası.

Kaynak: S. Esin Dayı, Elviye-i Selâse'de millî teşkilatlanma.

LES PROVINCES DE KARS ET DE BATOUM ET LES RAYONS D'AKHALTSYKH, D'AKHALKALANI, D'ALEXANDROPOL, D'ETCHMIADZIN ET DE SOURMAYL.

Harita: 3- Rus Genelkurmaylığı'nın 1918 yılına ait Elviye-i Selâse haritası

BİBLİYOGRAFYA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

BABIALİ EVRAK ODASI:

Hariciye Giden No: 343081

DAHİLİYE NEZARETİ KALEM-İ MAHSUS:

49-2/50, 52-1/49, 53-2/5, 53-2/12, 53-3/15, 53-2/104, 53-2/21, 53-4/17.

DAHİLİYE NEZARETİ ŞİFRE KALEMİ:

84/73, 85/124, 85/127, 87/330, 87/369, 88/12, 88/38, 88/39, 88/137, 91/58, 92/31, 93/298, 94/106, 94/110, 94/179, 95/78, 95/106, 100/77, 100/85, 104/176, 105/95.

DAHİLİYE NEZARETİ İDARE-İ UMUMİYE EVRAKI:

20-18/12-3, 20-19/13-1, 20-19/13-13, E-40/30, E-49/41.

YAYINLANMIŞ ESERLER

Allen, WED. ve Ölü Muratoff,

Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966.

Altınay, Ahmet Refik,

Kafkas Yollarında, Ankara 1981.

Armaoğlu, Fahir,

20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara 1989.

Arslanoğlu, Cem Ender,

Kars Millî İslam Şurası ve Cenûb-i

Garbî

Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi.

Atatürk, M.Kemal,

Nutuk I-II, Ankara 1986.

Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri,

Ankara 1982.

Bayur, Yusuf Hikmet,

Türk İnkılâbı Tarihi, c.III, Kısım 4,

Ankara 1955.

- Bıyıklıoğlu, Tefvik,* "Mondros Mütarekenamesinde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar" Belleten XXI/84, Ankara 1957.
- Çay, M.Abdülhaluk ve Kalafat,* Yaşar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvva-yı Milliye Hareketleri, Ankara 1990.
- Dayı, S.Esin,* Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilâtlanma, Erzurum 1991, basılmamış doktora tezi.
- Documents on Ottoman Armenians,* Directorate General of Press and Information, Ankara 1982.
- Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu,* Dış Politika Enstitüsü Yayını, Ankara 1983.
- Erim, Nihat,* Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, c.I, Ankara 1953.
- Gökdemir, A.Ender,* Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Ankara 1989.
- İğdemir, Uluğ,* Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara 1986.
- Jaeschke, Gotthard,* Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1991.
- Kansu, Mazhar Müfit,* Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, c.I, Ankara 1988.
- Karabekir, Kâzım,* İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1988.
Doğu'nun Kurtuluşu, Erzurum 1990.
"I.Kafkas Kolordusunun 1918 Yılındaki Hareketleri ve Gördükleri" General Harbord başkanlığındaki Amerika Heyetine verilen rapor suretidir.
Erzurum XV.Kolordu Matbaası, 1919.
- Karal, Enver Ziya,* Osmanlı Tarihi, c.5,8, Ankara 1988.
- Kırzioğlu, M.Fahredden,* Kars Maddesi, IA, c.6.
"Kars'ı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva", Türk Kültürünü Araştırma